

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

GARNISONSKIRKEN

1706–1956

GARNISONSKIRKEN

1706–1956

KØBENHAVN 1956

INDHOLD

	Side
<i>Sognepræst Gustav Arnberg:</i>	
Indledning	7
Forhistorie	9
Kirken bygges	11
Kirkens indre	19
Mindesmærker	29
 <i>Pastør Børge Helleskov:</i>	
Det kirkelige arbejde i Københavns garnison	34
Det kirkelige arbejde i Garnisons sogn	43
De kirkelige embeder ved Garnionskirken	47
 <i>Afdelingsingeniør, cand. polyt.</i>	
<i>L. Møller Andersen:</i>	
Garnisons kirkegård	51
 Litteraturfortegnelse	74

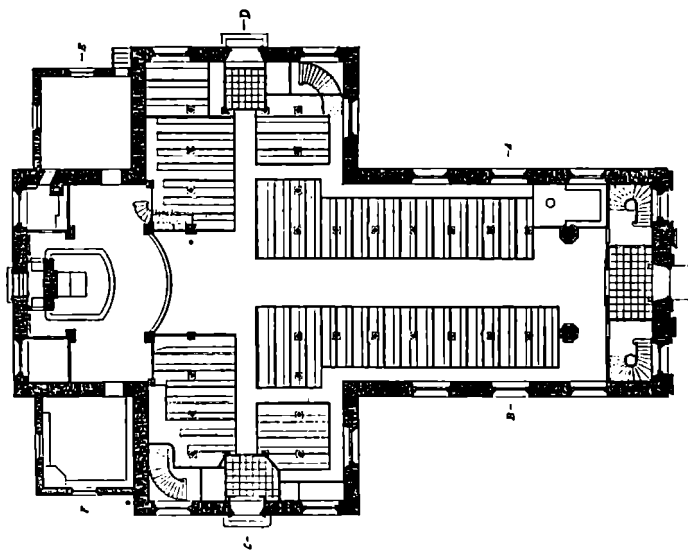
Det var en dag for nogle år siden i Garnisonskirken.

I koret stod en kreds af kendte københavnske arkitekter sammen med medlemmer af menighedsrådet. De skulle samles i anledning af menighedsrådets vidtgående planer om restaurering af kirken: Tilbageføring af pulpiturene til deres oprindelige udseende, omlægning af varmelødningsanlæg, en hel ny lysinstallation, maling, hvidtning o. s. v. Jeg hørte da til min overraskelse og glæde den bemærkning falde: »Ja, det er jo et meget smukt rum.« Jeg bad arkitekten gentage dette, da jeg i årenes løb så ofte har hørt modsatte udtalelser, og den opfordring fulgte han gerne, under bifald af de øvrige. Vi, der med forskellig begrundelse holder af Garnisonskirken, har forlængst fornemmet dens renhed, skønhed og hygge og behøver ikke fagfolkernes bistand til at kunne se den med rette øjne. Men dens stilling i offentlighedens bevidsthed er i almindelighed en sådan, at det kan have sin ret at anføre nævnte opfattelse, når vi på de følgende sider, i store træk, skal følge dette ejendommelige rums historie som kirke gennem 250 år.

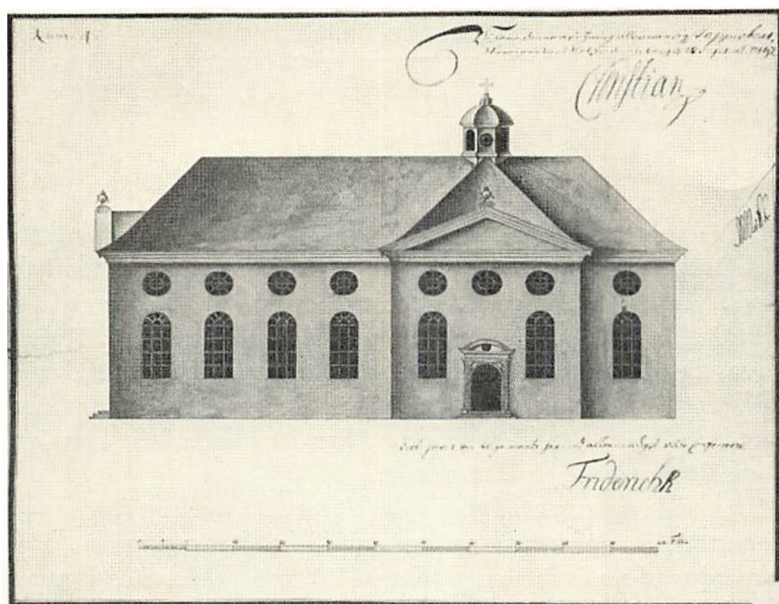
FORHISTORIE

Lidt nord for det nuværende Amalienborg havde dronning Sophie Amalie omkring 1670 ladet bygge et sommerslot i den lysthave, hun havde anlagt dér til erstatning for en tidligere, som lå omtrent, hvor Tivoli nu er, men som blev ødelagt under Københavns belejring i 1659. Til »Sophie-Amalienborg« hørte der en kirke, og ved slottets brand i 1689 var kirken den eneste af slottets bygninger, der blev reddet. Efter istandsættelsen blev den Københavns første garnisonskirke.

Den viste sig dog hurtigt at være alt for lille, og kong Christian V besluttede at opføre en ny og stor kirke for garnisonen. Han begyndte at realisere sine planer i 1697 ved at skænke en grund på hjørnet af Adelgade og Dronningens Tværgade og bestemme,

Opmåling af Garnisonskirken, 1928. Grundplan.

Den af kongen approberede tegning til den oprindelig p at enkte Garnisonskirke.

at kirken ved »Sophie-Amalienborg« skulle nedbrydes og materialerne anvendes til bygning af den nye Garnisonskirke, samt at de pengeb oder, som faldt ved højesteret eller andetsteds i tiden fra juli 1697 til udgangen af år 1700, skulle bruges til en »Garnisonskirkes opbyggelse«. Den 13. september 1697 udsteder kongen et gavebrev på kirkegrunden til Københavns kommandant, og den 20. september s.  . approberer kongen to tegninger til kirken.

Hvem der har udført disse tegninger ved vi ikke, men der er heller ikke tale om nogen selvstændig arkitektonisk indsats, idet kirken er en typisk bygning i hollandsk barok, en stil, som foruden i Garnisonskirken har sat sine smukkeste resultater i Vor Frelsers kirke, Charlottenborg og  stre Landsret. Muligvis har Københavns kommandant slet ikke gjort brug af nogen civil arkitekt. Denne hypotese understøttes af, at de første tegninger til Garnisonskirken i høj grad har lighed med Kastelskirken, som vi ved er opført af militæretaten.

KIRKEN BYGGES

Efter kongens approbation af tegningerne til kirken skulle der imidlertid komme til at gå nogle år, hvori der ikke blev taget noget skridt til arbejdets påbegyndelse. Vi kender ikke grunden hertil. Men der skete så meget andet. Da man havde nedrevet »Sophie-Amalienborg«, opstod hele terrænet i en ny, storslået skikkelse ved den regulering, der blev foretaget af Ole Rømer. Det var afgrænset af gravede kanaler, dels langs med Bredgade, dels dér, hvor Sct. Annæ Plads nu ligger. På dette terræn var det kongens hensigt at opføre et nyt, stort slot, der skulle afløse det gamle Københavns slot. Også til dette var tegningerne færdige i 1697, men kongen nåede ikke at få opført hverken kirken eller slottet, inden han døde.

Men ved alle disse planer var der opstået en hel ny situation for Garnisonskirken. Ved reguleringen af Amalienborg-terrænet var et lille stykke blevet afskåret, og der opstod nu den tanke, at den nye Garnisonskirke burde opføres på denne smukke grund i stedet for på den langt mindre, indeknebne grund på hjørnet af Adelgade og Dronningens Tværgade. Kong Frederik IV var interesseret i at få kirken bygget, og København havde fået en ny, energisk kommandant, generalløjtnant de Cormaillon, der også forstod at skaffe det meget nødvendige: Penge. 1703 var Kastellet's vice-kommandant død uden at efterlade sig livsarvinger, hvorfor hans bo tilfaldt kongen, og nu rejste Cormaillon i 1703 igen spørgsmålet om opførelsen af Garnisonskirken samtidig med, at han foreslog kongen, at vice-kommandantens arv, 1433 rdl. 14^{1/2} sk. blev anvendt hertil. Dette bifaldt kongen, og ved hjælp af denne sum sammen med de ovenfor nævnte bøder fra Christian V's tid blev det muligt for Cormaillon at begynde bygningen af kirken.

Ifølge den kontrakt, som general Cormaillon afsluttede med entreprenøren, skulle kirken opføres efter tegningerne fra 1697, som var blevet godkendt af Frederik IV. Grundplanen havde form af et kors med en længde på 120 fod og 40 fods bredde, mens korsfløjene skulle have et fremspring på 20 fod. Under koret skulle mures en krypt til begravelser, og kirken skulle have hvælvet loft. Der skulle være pulpitur i hele kirkens omfang og over korskæringen en lille tagrytter.

Opførelsen af kirken skulle være begyndt i sommeren 1703, men man nåede ikke længere end til at lægge fundamentet, og før den egentlige bygning påbegyndtes, skete der noget afgørende for kirken, idet overbygningsdirektør v. Platen tog hele sagen i sin hånd og ændrede og udvidede byggeplanerne. Denne v. Platen var foruden at være leder af bygningsvæsenet nær knyttet til hoffet og fik kongens billigelse til i 1704 at lade en ny tegning udarbejde, efter hvilken pulpiturene udvides, og kirken får et tårn i stedet for den påtænkte lille tagrytter. Selve kirkebygningen gøres både længere og bredere og får derved sin monumentale karakter.

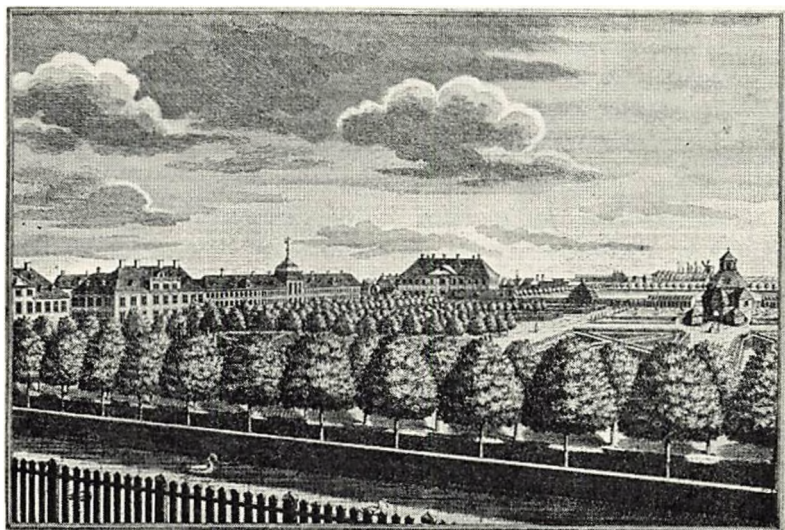
Kirkens indre får sit særpræg ved de to store, dybe pulpiturer langs alle kirkens vægge. Foruden at have en rent dekorativ virkning opfyldte pulpiturene den praktiske opgave at afgive så mange siddepladser som muligt, hvad der var påkrævet til den talrige garnison. I de ældste beskrivelser angives siddepladsernes antal til ca. 1600, senere figurerer tallet 1400, og selvom det formentlig vil være bedst at tage også dette tal med forbehold, vil der dog stadig være et interessant forhold mellem kirkens grundareal og det store antal mennesker, den virkelig kan rumme.

I sin bog om Garnisonskirken sammenfatter kunsthistorikeren Fr. Weillbach v. Platens indsats i disse ord:

Garnisonskirken er alligevel et smukt bygningsværk, og den måde, hvorpå Platen har omformet den ældre, ikke særlig åndfulde tegning, vidner om hans gode smag. Konturerne har en blødhed og rythme, som den ældre tegning mangler, og tårnet hæver kirken op over den nøgterne uanselighed, som ville have præget den, hvis den var blevet bygget efter den første plan.

Sophie Amalienborg. Efter ækvarel på Nationalmuseet.

*Udsyn over Amalienborg slotshave 1746. Efter Thurahs »Hafnia hodierna«.
I forgrunden kanalen ved Sanket Annæ Plads.*

Nu må det ikke opfattes, som var Platen arkitekt for kirken på den måde, hvorpå en nutids arkitekt arbejder. Han førte det afgørende ord som kongens rådgiver, men har haft praktiske medarbejdere, først og fremmest en hollænder ved navn Christoffer Marselis, der i 1703 blev ansat som kongelig arkitekt for den anselige sum af 300 rdl. i årlig gage. Marselis virkede en længere årrække i København og har ledet opførelsen af både offentlige og private bygninger. Hans arbejde med Garnisonskirken kan fastslås derved, at hans tegninger til Staldmestergården, der blev opført samtidig med Garnisonskirken, er bevarede, og profilerne på Garnisonskirkens indgangsdør er af ganske samme slags. Når der skal tales om Garnisonskirkens arkitekt, bliver det således ikke en enkelt mand, men trekløveret Platen, Marselis og den ubkendte, der tegnede det første udkast i 1697.

Kirken blev bygget færdig i begyndelsen af året 1706, og datoen for dens indvielse blev fastsat til den 24. marts i en kongelig resolution, der lyder sådan:

Til Doctor Henrich Bornemann.

Såsom Garnisons Kirken her i Vores Kongel. Residentz-Stad Kiøbenhavn nu er færdig og Vi til dends Indvielse allernaadigst haver berammet den 24. Martii først kommende, saa er Vores allernaadigste Villie og Befaling, at Du retter Din Lejlighed efter, samme Garnisons Kirke (som Vi allernaadigst haver resolveret at kalde Zebaoths Kirke) paa den Tid med christelige Ceremonier at indvie, til hvilken Ende Du strax til Os, til Vores allernaadigste Approbation, allernaadigst haver at indgive et Projekt af de Ceremonier, som Du eragter nødvendig dertil at bruge. Dermed etc.

Som det ses, var det fra første færd hensigten, at kirken skulle kaldes Zebaoths kirke eller som formen senere blev Den Herre Zebaoths Kirke, men dette navn slog aldrig igennem. Lige indtil vor tid har kirken officielt heddet Den Herre Zebaoths Kirke, men er altid almindeligt blevet kaldt Garnisonskirken, og nu er det noget søgte og tunge officielle navn også i ministerielle skrivelser afløst af det naturlige: Garnisonskirken.

*Eckersbergs tegning fra 1806 af Sankt Annæ Plads.
Fotograferet efter gammelt stik, Kobberstiksamlingen.*

*Garnisonskirken 1840, set fra øst. Tegning af H. G. F. Holm.
Fotograferet efter gammelt stik i kirkens eje.*

Sankt Annæ Plads 1850. Efter akvarel af H. G. F. Holm. Bymuseet.

En væsentlig anledning til, at den oprindelige plan om at bygge kirken på grunden ved Adelgade blev opgivet, var, at der dér ikke var plads til en kirkegård omkring kirken, hvad der dengang blev lagt megen vægt på. Det varede imidlertid ikke længe, før grunden på Sct. Annæ Plads blev for lille, hvorfor den blev udvidet ved køb af en nabogrund. Vi har dette skøde opbevaret:

*1711, 12. Oktober. Skøde fra Christina Fuires, Sal. Geheime-
raad Jens Harboes til Garnisons Kirke paa en Gaard og Have, der
tidligere har tilhørt Enkedronningens Livgarde til Hest Anders
Ponnick, liggende i Norgesgade med frie Stolper og Væg op til
Vincentz Lerches Lejevaaninger og Kirkegaarden paa den østre
og med Halvstolper og fælles Skillerum imod afg. Svend Tordsens
Enkes iboende Hus ved den vestre Side, strækkende sig foran i
den nordre Kant imod Norgesgade 17 Al. 1 Kv. 5 Tom.; fra Nor-
gesgade indad igjennem Gaarden og Haven langs Etatsraad Ler-*

ches Lejevaaninger og Kirkegaarden ved den østre Side 124 Al. 3 Kv. 3 Tom.; fra Gaden ind ad Grunden ved den vestre Side til Hjørnet af Svend Tordsens Enkes Baghus 20 Al. 3 Tom.; fra samme Hjørne af Svend Tordsens Enkes Baghus langs hendes og en Del andres anstødende Grunde paa den nordre Side 65 Al.; fra Hjørnet ind ved Plankeværket imod afg. Skipper Adrian Jansens Enkes indhegnede Gaardsrum nedad langs den vestre Side i Længden 52 Al. 1 Kv.; bagtil i den søndre Kant 89 Al. 3 Kv. Købesum: 3300 Rdl.

I de følgende år blev kirkens grund gentagne gange udvidet ved køb af tilstødende arealer, og pladsen brugt til begravelser.

Kirkebygningen derimod har ikke siden indvielsen undergået væsentlige forandringer, men en del skete der dog under en større istandsættelse i 1860. Som koret var bygget, måtte det nødvendigvis være temmelig mørkt, hvorfor man nu satte ovenlys i taget over koret. Dette var dog ikke noget godt påfund, idet det dels så meget grimt ud og dels ikke tilførte koret det ønskede lys. Ved den istandsættelse, der finder sted i disse år, var noget af det første, der blev foretaget, derfor at fjerne ovenlyset og lade den smukke tagkonstruktion fremtræde i sin oprindelige skikkelse.

Betydeligt heldigere var man med tilbygningen af de to sakristier mellem korsfløjene og koret, der ikke skæmmes kirkens ydre og er uundværlige for brugen af kirken. Det ene benyttes nu til konfirmandundervisning, det andet er præsteværelse.

Indgangsportal.

KIRKENS INDRE

Det kan godt give lidt svimmelhed at tænke på de udgifter, en restauration i vor tid medfører — et nyt tag koster mere end 100.000 kr. — og denne fornemmelse forøges væsentlig ved den kendsgerning, at da Garnisonskirken var færdigbygget, beløb den samlede sum til dens opførelse sig til 18.000 rdl.! Men retfærdigvis må så også tilføjes, at der dels blev sparet ved at anvende materialerne fra den nedrevne kirke ved Amalienborg, dels nøjedes man med sparsomt inventar. Et nyt alter var der ikke midler til, og man opstillede derfor den gamle altertavle fra kirken på Amalienborg. Den beskrives således:

En med forgyldt Læder overtrukket Altertavle med en forgyldt Træ-krone og Høyløvlig Ihukommelse Dronning Sophiæ Amaliæ Navn over; kommer fra den gamle Amalienborg Kirke. Udi Alter-Tavlen er et Skilderie om Paaske-Lammet fra bemeldte kirke. Alteret er klædt med et gammelt Alter-Klæde af Columbin-Atlask med Sølv-Blommer udi.

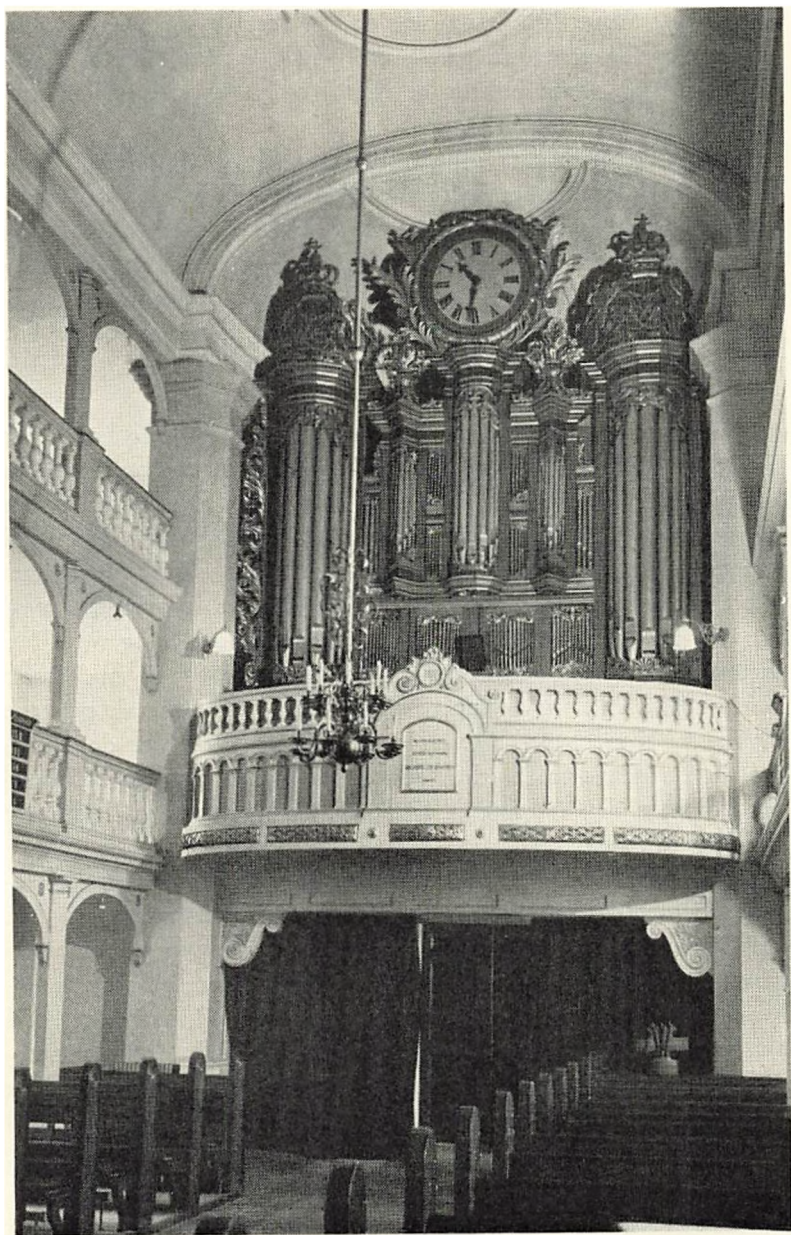
Med døbefont var det så ringe, som det vel kunne blive, idet der slet ingen egentlig font var. Man måtte hjælpe sig med »et gammelt Slagbord fra Amalienborg«, hvorpå der stod et tinfad og en vandkrukke af tin.

Om prædikestolen hedder det i en inventarliste fra 1720, at den er »af udskaaren Træ-Verck malet og forgyldt med tilhørende forgyldte Himmel fra Amalienborg«. Den bar kong Frederik III's og Sophie Amalies navnetræk.

Mange år varede det dog ikke, før inventaret på forskellig vis blev udskiftet, til dels ved store gaver fra enkeltmand. Det første orgel var »indrettet og betalt« af organisten. Det havde

Kirkens indre, set mod alteret.

Orgelet.

6 stemmer, men i 1720'erne blev et nyt orgel bygget, og i tidens løb er orgelet gentagne gange ombygget, senest i 1949. Kong Frederik IV's navnetræk er bevaret på den øverste del af træværket.

I 1715 skænkede den tidligere renteskriver, godsejer Hans Benzon kirken midler til anskaffelse af den smukke og kostbare altertavle af norsk marmor, som har stået i kirken siden 1724 og vil kunne stå dér mangfoldige år endnu, hvis den indenfor en nærmere fremtid kan blive underkastet den aldeles nødvendige restoration, som der i flere år har været talt om, men som stadig har måttet udskydes, fordi der ikke har været de nødvendige midler dertil.

Hans Benzon var en meget velhavende mand, og han havde før sin død i 1715 købt retten til at blive begravet sammen med sin hustru i det begravelsessted, der var indrettet i hvælvingen under kirkens kor. Foruden en pengesum på 500 rdl. afgav han »udi mange got Folks presence« det løfte, at han ville skænke kirken en altertavle til 4000 rdl. på den betingelse, at hvælvingen med hans og hans hustrus kister skulle være urørt »til evig tid«. Nu skete der imidlertid det, at den ædle giver døde, før sagen formelt kom i orden, og hans arvinger nægtede derfor at udbetale pengene til kirken. Kongen nedsatte en kommission til at afsige dom i sagen, og da denne faldt ud til fordel for kirken, stadfæstede kongen dommen den 17. august 1716, og arvingerne måtte udbetale de 4000 rdl.

Billedhuggerne Diderik Gercken og Just Wiedewelt skulle udføre arbejdet, den første den arkitektoniske del, den anden relieffet og figurerne. Det er de samme kunstnere, som er mestre for altertavlen i Helligåndskirken. Marmoret blev hentet fra marmorbruddet ved Bergen og er dels gråt, dels sort med lysere årer. Til altertavlens kapitæler og figurer er anvendt alabast og hvidt marmor. Den er indrammet af korintiske pilastre og ved søjler delt i tre felter, af hvilke det midterste og største har et relief af Kristus på korset omgivet af de tre Maria'er: jomfru Maria, Maria, Klopas' hustru og Maria Magdalene. I sidefelterne er to kvindefigurer symboliserende troen og fromheden. I topstykket ses Fre-

derik IV's spejlmonogram og herover Helligåndsduen i stråleglorie. På siderne to knælende engle.

Der er ikke enighed om den kunstneriske kvalitet af arbejdet, men der er enighed om dets renhed og skønhed og liv over figurerne.

På alteret står kirkens mest særprægede og værdifulde klenodie: en alterkande, også skænket af Hans Benzon. Den henregnes af fagfolk til en stil, der kaldes brusk-barok og oprindeligt stammer fra Holland. Man finder i andre europæiske lande ikke få kunstværker i træ og sølv i denne stil, men her i landet har vi kun få ting i sølv, og vor kirkes alterkande er et hovedværk på dette område. Indskriften er værd at stifte bekendtskab med:

Denne Kande, som i Trey Leed har været hos de Bendser er af Commerce Raad Hans Bendson 17 April 1714 da hands Frue Elisabeth Lassen Døde Foærræd til den Herre Zebaoths Altar under Guds Straf om dend forvendes til anden Bruug.

Alteret står et stykke fra korvæggen. På de to små »broer«, der herved dannes, er to marmorbrystbilleder af alterets giver, Hans Benzon og hustru Elisabeth Lasson med deres våbenskjolde.

— — —

Den første prædikestol var betydeligt lavere end den nuværende, og der var adgang til den fra gulvet i koret. Der hører ikke megen fantasi til for at kunne forestille sig, at det ikke kan have været kønt, og det er derfor forståeligt, at den tanke er opstået at hæve prædikestolen til samme højde som første pulpitur og lade adgangen til den gå gennem pulpituret; men er der rent æstetisk opnået en vinding, har det medført det upraktiske, at prædikestolen er for højt anbragt — både for præst og tilhørere.

Den er fra 1772, og smuk er den i sin rene klassicisme. Garnisonskirken og Vor Frelzers kirke er de eneste kirker, hvori denne slags prædikestol findes. I al sin enkelhed, kun smykket med bladornamenter og en medaillon med en figur i relief, forestillende troen, virker den rolig og fornem, tydeligt nok stammende fra den periode, da C. F. Harsdorff var toneangivende. Man ved, at prædikestolen i Vor Frelzers kirke er et værk af Harsdorff, og man

Alteret.

Prædikestolen.

ved, at prædikestolen i Garnisonskirken er udført på samme tid og opsat nogle måneder, før Vor Frelzers kirke fik sin, og det må derfor være helt berettiget at antage en sammenhæng.

Året 1772 er i det hele taget et afgørende år for Garnisonskirkens indre. Den blev underkastet en hovedreparation under stadsbygmester Rosenbergs opsyn, og billedhugger C. F. Stanley udførte, som hans egenhændige kvitteringer siger, »alle Ornamentter til den nye Prædikestol bestaaende af alle Slags antikke Ornamentter saasom Egeblade, Rifler, Slyngværk med Blomster, Granatæble-Konsoller samt et Sindbillede i Basrelief forestillende Religionen«, og forfærdigede »efter Rosenbergs Forlangende og Tegning en Daab af den bedste norske Marmor og Foden fra øverst til nederst ziret med Kannelurer samt med Blomsterværk af ægte forgyldt Metalarbejde; den øverste Del var ligeledes orneret med Egeblade og Perler af Bronze i Ilden ægte forgyldt, og alt Marmoret paa det flittigste slebet og poleret«.

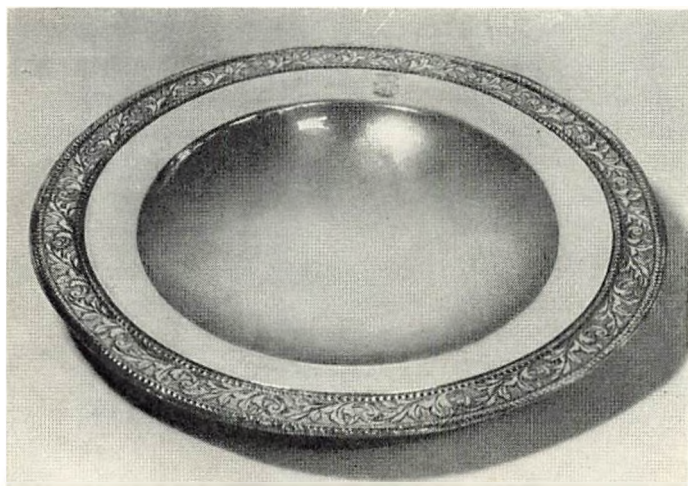
— — —

I de første år, Garnisonskirken var i brug, blev dåbshandlingen foretaget midt i kirken lige ud for prædikestolen efter de almindelige opgivelser med brug af det ovenfor omtalte tinfad fra Amalienborg. Imidlertid bærer kirkens nuværende store og smukke sølvdåbsfad årstallet 1706 — altså kirkens indvielsesår — og Victor Hermansen fortæller i »Københavns gamle kirker«, at da kirken i 1731 fik sin første rigtige døbefont, blev fonten »indrettet efter det gamle sølvdøbefad fra 1706, som herefter skulde bruges uden Forskel,« — den sidste bemærkning giver os et glimt ind i noget, der ikke synes særligt godt. Dette dåbsfad bærer ligesom det kostbare alterbordskrucifix af skildpadde og sølv — også fra 1706 — geheimeråd Chr. v. Lentes navn.

Samtidigt med, at kirken fik en rigtig døbefont, blev stedet for dåbshandlingen forandret, idet man indrettede et dåbsværelse i hjørnet syd for tårnet. Denne font havde indtil da stået i slotskirken og var en gave fra kong Christian VI. Den blev hjemløs, da Københavns slot blev brudt ned for at give plads for det nye Christiansborg. Den var af sort marmor og var egentlig bestemt til slotskirken på Fredensborg, men da den var færdig, ønskede

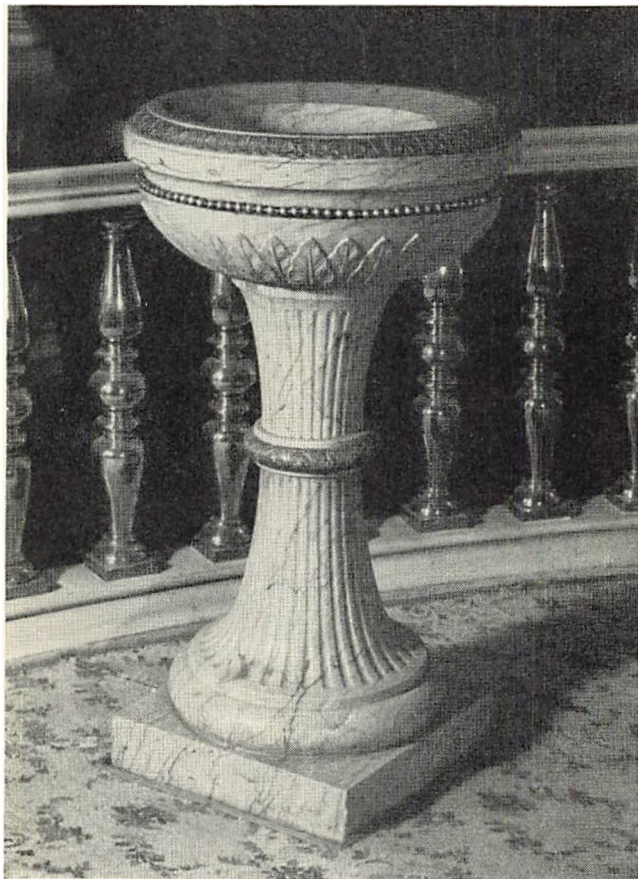
Alterkande af sølv.

Dåbsfad

Frederik IV den opstillet på Københavns slot, og Fredensborg måtte nøjes med en af egetræ.

Det vides ikke, hvornår denne døbefont er blevet afløst af den nuværende, der ved sin stil viser hen til samme tidsrum som det, hvori prædikestolen blev til. Den er af gråligt, norsk marmor og blev i 1930 flyttet til sin nuværende plads i korset.

Døbefonten.

MINDESMÆRKER

I kirken findes kun ét mindesmærke: et relief i koret af biskop *Nikolaj Edinger Balle*. Han var Sjællands biskop fra 1783 til 1808 og var en af den danske kirkes store biskopper i en urolig og vanskelig tid, hvor man over bred front gik til angreb på kirke og kristendom. Velbegavet, modig og jernflittig tog Balle kampen op og øvede en afgørende indsats både i skole og kirke. I en årrække holdt han hver søndag aften bibellæsninger i Garnisonskirken.

På kirkebygningens yderside findes der tre relieffer i muren imod Sankt Annæ Plads.

Til minde om maleren C. W. Eckersberg.
Relief i kirkens mur imod Sankt Annæ Plads.

Det første relief er et værk af J. A. Jerichau til minde om maleren *C. W. Eckersberg*, der levede fra 1783 til 1853. Eckersberg ses siddende foran sit staffeli, mens to af hans elever — formodentlig Johan Thomas Lundbye og Christian Købke — interesseret er optaget af det, mesteren er ved at male. Eckersberg var professor ved kunstakademiet og udfoldede i mange år en rig virksomhed, dels som lærer, dels som skabende kunstner. Han blev banebryder i dansk malerkunst og frembragte de skønneste værker både i landskabs- og sømaleri. Relieffet, der — ligesom Lundbyes — er af bronze, er opsat af kunstforeningen i året 1857 og er at opfatte som et nationalt mindesmærke.

Det andet relief er opsat til ære for maleren *Johan Thomas Lundbye*. Under stærk påvirkning af Grundtvigs skrifter og tanker fattede han en glødende kærlighed til sit land, og han blev en af vore store, nationale malere, der i sit korte liv skabte mange kunstværker af blivende betydning. Sin fædrelandskærlighed beviste han ved at melde sig som frivillig i krigen 1848. Han døde samme år ved et vådeskud under et hvil ved Aabenraa. Det smukke relief er et arbejde af billedhuggeren H. V. Bissen.

Det sidste relief er af ny dato, opsat i 1950 af Thorvaldsens museums bestyrelse til minde om maleren *Jørgen Valentin Sonne*. Han blev født i 1801 og døde i København 1890. Efter ophold i udlandet vendte han i 1841 hjem til Danmark og mødte her den stærke nationale følelse, der hurtigt betog ham, og han blev nu den store skildrer af det danske folks liv i det danske landskab. Denne fredelige udvikling blev afbrudt af treårskrigen, der for ham blev anledningen til en række skildringer af den danske soldat i krig. Han har malet fra Dybbøl, »Udfaldet fra Fredericia« og »Slaget ved Isted«. Efter krigen vendte han tilbage til folkelivsbillederne, men hans mest berømte indsats er frisen på Thorvaldsens museum, hvor han skildrer Thorvaldsens hjemkomst. Relieffet viser et udsnit af frisen, en båd, hvori Sonne selv sidder.

Ud for hovedindgangen til kirken er rejst et mindesmærke for *Olfert Ricard*, der fra 1917 til 1929 var sognepræst ved Garnisonskirken og i tale og skrift øvede en stor indflydelse på sin tids kirkelige liv. Mindesmærket er udført af billedhuggeren *Axel*

*Relief til minde om maleren J. T. Lundbye.
I kirkens mur imod Sankt Annæ Plads.*

*Relief til minde om maleren J. V. Sonne.
I kirkens mur imod Sankt Annæ Plads.*

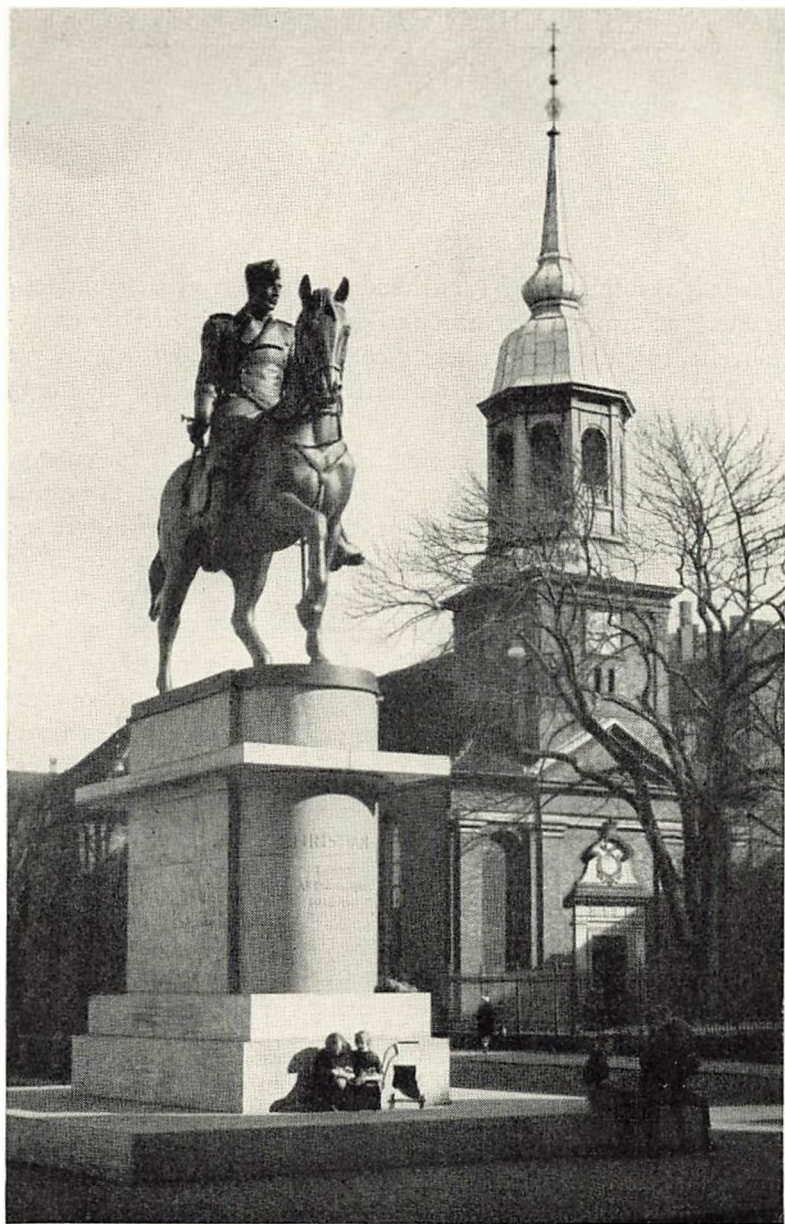
Gravmæle over komponisten I. P. E. Hartmann.

Poulsen, blev afsløret den 20. juni — Ricards dødsdag — 1930 og består af en høj sokkel, bærende en buste af Olfert Ricard og på dens forside en drengefigur symboliserende Ricards indsats for det kristne ungdomsarbejde.

Længere tilbage på den gamle kirkegård finder vi komponisten *I. P. E. Hartmanns* grav med en stor natursten som minde over den store danske musiker. Han blev født i København i 1805 og døde her 1900. 19 år gammel blev han fast organist ved Garnisonskirken, og her havde han sin debut som komponist med en kantate, der hed »Orgelets pris«.

Monument for Olfert Ricard.

Garnisonskirken set fra Bredgade.

DET KIRKELIGE ARBEJDE

i Københavns garnison

Allerede i slutningen af 17. århundrede har der været ansat feltpræster ved arméen. Når hæren rykkede ud i krig eller på længere øvelse, fulgte der feltpræster med. Når krigen eller øvelsen var forbi, blev disse præster sat på ventepenge. Så var der ikke brug for dem mere.

Garnisonskirken er bygget, da København var sæde for en stor, fast garnison. Præsterne kunne til stadighed have nok at bestille med kirkelig betjening af denne garnison. Fra kirkens indvielse i 1706 og til 1804 var kirkens præster udelukkende forpligtet til at betjene hærens befalingsmænd og menige, hvilket er sket ved afholdelse af gudstjenester og ved kirkelige handlinger for militære med familier. Civile københavnere har i den periode også søgt kirken, men præsterne var ikke embedsmæssigt forpligtet overfor dem. Kirken er bygget så stor, for at der kunne være plads til garnisonens mange soldater. Hvert regiment havde sin plads i kirken.

Som nævnt andetsteds i skriftet fik kirken i 1804 et almindeligt sogn, og jeg vil tro, at det lige til 1946 har været sådan, at præsternes hovedopgave var det civile sogn. Garnisonen hørte som hidtil til kirken og er blevet betjent kirkeligt. Der er sikkert også lejlighedsvis blevet afholdt gudstjenester for mandskabet, men om nogen virkelig indsats i garnisonen har der ikke været tale. Det kan næppe bebrejdes den periodes præster, for problemet har sikkert ikke foreligget. Hvis en eller anden præst kunne have ønsket en udvidet kirkelig betjening af garnisonen, ville han være stødt på uovervindelige hindringer af administrativ art.

Under den første verdenskrig blev der i sikringsstyrken gjort et stort kirkeligt arbejde gennem KFUM's soldatermission og det grundtvigske soldaterarbejde. Mange præster stillede sig til rådig-

hed til gudstjenester i lejre, på kaserne og sygehuse, men der ansattes ingen faste feltpræster og Garnisonskirkens præster kom ikke til at virke som feltpræster i den københavnske garnison.

I anden verdenskrig spillede feltpræster en betydelig rolle i de allierede hære. Ja, det er velkendt, at flere store hærførere udtalte, at de under ingen omstændigheder ville undvære præsterne. Da krigen ophørte, og Danmark skulle sende en besættelsesstyrke til den engelske zone i Tyskland, faldt det naturligt, at der skulle præster med. Der blev udnævnt en brigadefeltprovst og nogle feltpræster, og de gjorde alle et fortræffeligt arbejde. Det er sket adskillige gange, at befalingsmænd, der havde gjort tjeneste ved brigaden, har modtaget Garnisonskirkens præster med den største venlighed, fordi de i Tyskland havde fået så godt et indtryk af kirkeligt arbejde i hæren. Ved kommandoet i Holsten er der stadig en feltpræst, som på udmærket måde har gjort tjeneste i adskillige år.

Andre ting viste, at man i efterkrigsårene i vide kredse havde fået interesse for feltpræstespørgsmålet. Kirkeligt interesserede officerer gav unge teologer, der var menige eller befalingsmænd, lov til i en del af deres værnepligtstid at virke som en art feltpræster. Det skete f. eks. ved grænsekommandoet og ved livgarden — dette sidste sted ved samarbejde mellem livgardens chef og Garnisonskirkens sognepræst. Det må dog understreges, at disse unge ikke var feltpræster, men kun fungerede som sådanne i kraft af deres værnepligtsforhold og på grund af nogle chefers velvilje. På Haderslev kaserne indviedes på garnisonskommandantens initiativ en bedesal.

Præsteforeningen rørte også på sig og fik undersøgt feltpræstearbejdet i Norge og England. Garnisonskirkens sognepræst var en tur i Sverige for at se på det kirkelige arbejde i den svenske hær.

Og så blev der i disse år skrevet en mængde avisartikler om feltpræstespørgsmålet — af kompetente og ikke mindst af inkompetente. Unge teologer, der havde aftjent værnepligt og haft lejlighed til at holde gudstjenester for deres kammerater, udtalte sig i interviews og artikler med stor »sagkundskab« om feltpræstens stilling i hæren. Andre bebrejdede kirken, at den ikke gjorde noget

for at indføre feltpræster. De vidste formentlig ikke, at indførelsen af feltpræster lå i rigsdagens hånd, og at der herfra ingen interesse vistes for sagen.

Vi kommer nu til en omtale af Garnisonskirkens plads i disse efterkrigsårs bestræbelser for en feltpræstordning og af kirkens plads i garnisonen.

I 1945 ønskede Garnisonskirkens nye sognepræst *Gustav Arnberg*, at kirken ikke blot formelt, men også reelt skulle være garnisonens kirke. Dette ønske blev efter en del forhandlinger imødekommet på den måde, at Generalkommandoen den 1. juli 1946 tilskrev Sjællandske division således: »Sognepræsten ved Garnisons kirke har overfor Generalkommandoen udtalt, at han føler det som sin embedspligt kirkeligt og præsteligt at betjene det indkaldte mandskab og dets befalingsmænd i den udstrækning, det ønskes, og som det er ham muligt.

Dette arbejde har ikke tidligere været lagt i faste rammer og har med sognepræstens medvirken hidtil kun været udført ved Livgarden og af sognepræsten ved Citadels kirke for 1. regiments vedkommende.

I kommandantskabsbefaling af blivende betydning nr. 4 af 12. marts 1934 er det fastsat, hvilke militærpersoner, der henhører under Garnisonskirken og Citadels kirke. Da de i lejrene i Københavns nærhed indkvarterede afdelinger i hovedsagen må anses som tilhørende Københavns garnison, har sognepræsten foreslået, at der gives ham lejlighed til at gøre forannævnte kirkelige betjening effektiv i nedennævnte kaserne og lejre: Livgardens kaserne, Jægersborg kaserne, Bådsmannsstrædes kaserne, Artillerivejens kaserne, Østerbrogades kaserne, Ingeniørkasernen, Sandholmlejren, Avedørelejren og Værløselejren.

Under henvisning til foranstående anmoder Generalkommandoen herved divisionen om at henstille til de anførte kaserne- og lejrkommandanter at stille sig så velvilligt som muligt overfor direkte henvendelse fra sognepræsten for Garnisons sogn.«

Arbejdet tog herefter sin begyndelse, i øvrigt støttet af det daværende krigsministeriums direktør, som personligt gik ind for sagen. Pastor Arnberg blev uniformeret, en ordning der efter no-

Kirkeparade. — Landkadetter, soldater og kirkedrenge, 1830.

Fotograferet efter gammelt stik i kirkens eje.

gen tid også kom til at gælde for kirkens to andre præster. Uniformen er forsynet med kors på reversen men uden gradstegn, hvilket stiller præsterne udenfor den militære rangfølge.

I den første tid var pastor Arnberg alene om arbejdet, men da de to andre præster havde fået uniform, kom de også med, og arbejdet i garnisonen blev delt, således at sognepræsten fik livgarden, den residerende kapellan artilleriet og luftværnsartilleriet, og kaldskapellanen ingeniørtropperne. Denne deling er ikke skarpere, end at præsterne om fornødent hjælper hinanden. For øjeblikket bistår kaldskapellanen således sognepræsten i livgarden.

Hvad arbejdsområdet angår, er der siden skrivelsen i 1946 sket et par ændringer. Værløselejren sorterer ikke mere under hæren, men under luftvåbenet, og dettes kirkelige tilknytning — indenfor Københavns garnisons område — er ikke kendt. Sandholmlejren betjenes i følge skrivelse af 18. juni 1955 fra forsvarsministeriet af sognepræsten i Blovstrød.

Hvad angår kirkens forhold til garnisonen understregede et cirkulære fra kirkeministeriet af 2. september 1949 endnu engang garnisonens tilhørsforhold. Cirkulæret udtaler følgende: »Til Gar-

nisons sogns menighed i København henhører følgende personer med tilknytning til militæret, såfremt de er bosiddende i København, Frederiksberg eller Gentofte kommuner:

1. Tjenstgørende militært personel af Københavns garnison, herunder 2. livgardebataillon i Jægersborg i Københavns stift, med hustruer og hjemmeværende børn, idet dog samtlige militære ved de i Citadellet Frederikshavn garnisonerede afdelinger og institutioner, uanset om de har bopæl udenfor citadellet, samt de i citadellet boende militære og de ved Københavns militærhospital ansatte funktionærer, alle med hustruer og hjemmeværende børn, henhører under Citadels sogn.

2. Ikke-tjenstgørende personel af reserve og forstærkning med hustruer og hjemmeværende børn.

3. Pensioneret militært personel med hustruer og hjemmeværende børn.

4. Enker efter det under 1—3 anførte personel med eventuelle hjemmeværende børn, forsåvidt den afdøde ægtefælle ved sin død hørte til Garnisons sogns menighed.

Cirkulæret understregede som nævnt noget, der allerede *var*. Det indførte ikke noget nyt. Vi har fra 1950 søgt at gøre dette tilhørsforhold effektivt ved at drage omsorg for, at de mange militære familier får kirkebladet tilsendt. Vi har ikke tal på, hvor mange udenfor selve sognet boende, der af militære grunde hører til Garnisonskirken, men det drejer sig om flere tusinde mennesker, og hertil kommer yderligere det i lejre og kaserner indkvarterede mandskab.

Garnisonens tilknytning til kirken er jo ingen tvang. Man kan gå i kirke, hvor man vil, og få udført sine kirkelige handlinger, hvor man vil, men vi glæder os over, at garnisonens medlemmer i højere og højere grad finder det naturligt at benytte Garnisonskirken.

Præsternes arbejde blandt det indkaldte mandskab er rent praktisk foregået ved feltgudstjenester og samtaletimer.

Feltgudstjenester finder sted i soldaternes tjenestetid, men del-

tagelsen er frivillig. Stedet, hvor de afholdes, kan være en gymnastiksal, en kostforplejningssal, en samlingsstue, en åben plads på kasernens grund, en kirke i nærheden eller Garnisonskirken. Kan gudstjenester da virkelig holdes andre steder end i en kirke, vil man måske spørge? Vi, der har prøvet det så ofte, kan bevidne, at der over sådanne gudstjenester kan være lige så stor fest som over højmessens i en kirke. Flere steder forsøger man i øvrigt på en smuk måde at gøre gudstjenesterne festlige ved f. eks. at pynte en ellers såre prosaisk gymnastiksal eller kostforplejningssal med flag og lys.

En feltgudstjeneste varer omkring en halv time og forløber efter følgende plan: Der synges en salme, en kort prædiken holdes, endnu en salme, derpå en kirkebøn og velsignelsen og en salme til sidst. Nogle steder har man genoplivet den gamle skik, at ældste befalingsmand træder frem og slutter gudstjenesten med at udtale: Gud bevare Danmark! Gud bevare Kongen! Hvis præsten blot sørger for at vælge kendte salmer, synges der udmærket med, og lydhørheden er stor.

Samtaletimer finder også sted i tjenestetiden og er frie diskussionstimer, indledet af og afsluttet med en almindelig sang, som soldaterne selv vælger efter Værnenes sangbog. Emnerne foreslår de i regelen også selv, f. eks. Kristendom og krig — Kristendom og ungdom — Kristendommen og de andre religioner — De forskellige kirkesamfund — Den danske folkekirke — Raceproblemet — Ægteskabet. Præsten giver en kort orientering, hvorefter ordet er frit. Der bliver i regelen en livlig debat. Ca. 60—120 mand deltager i timerne, og befalingsmændene er ikke til stede.

I de senere år er der kommet tjenestetidsundervisning i hæren ved civile lærerkræfter, f. eks. en del præster. Faget medborgerkundskab har overtaget en del af samtaletimernes emner, f. eks. dem, der angår det sociale og det samfundsmæssige. Det giver garnisonens præster bedre tid til i samtaletimerne at komme ind på spørgsmål om kirke og kristendom. Samtaletimerne hævder sig på selvstændig måde som kirkens møde med det indkaldte mandskab.

Foruden gennem gudstjenester og samtaletimer virker præster-

ne også i det stille ved samtaler med de enkelte, men en stor vanskelighed er her, at præstens besøg på kasernerne ofte er for kort, og at han intet kontor har, hvor soldaterne vil kunne henvende sig for at tale uforstyrret med ham.

Af og til har præsterne haft lejlighed til at være med på større øvelser, udrykninger og skydeøvelser. Under sådanne forhold får

Kirkens indre set fra koret.

præsterne lejlighed til mere personlig kontakt med befalingsmænd og mandskab og får også lidt erfaring vedrørende en præsts arbejde under feltforhold.

Hvordan er Garnisonskirkens præster nu blevet modtaget i hæren? Vi er af det store flertal af befalingsmænd og menige blevet modtaget særdeles godt. Hvis man ønsker dette belagt med tørre tal, kunne jeg henvise til en opinionsundersøgelse, der blev foretaget i livgarden i 1949. Af 144 adspurgte menige svarede kun 5, at de ikke ønskede præstens arbejde i hæren. Det må lige bemærkes, at afstemningen, der var hemmelig og skriftlig, lededes af de værnepligtige selv. Ved en af julegudstjenesterne i Garnisonskirken i december 1955 deltog ca. 400 mand fra en københavnsk ka-

serne. Chefen meddelte, at kun 5 havde bedt sig fri for at komme. Det store flertal var mødt helt frivilligt.

Vi bliver ikke hovmodige af disse overvældende tal, for der kan godt være hold, hvor der synes at være mere uvilje mod præstens arbejde, men vi må have lov til ud fra vore erfaringer med de unge gennem ca. 10 år at sige, at den danske kirke kan kræve, at en forsvarlig feltpræstordning indføres. Og vi kan sige, at der er brug for en sådan ordning. Vi er her helt på linie med de erfaringer, der er gjort ved brigaden og senere kommandoet i Tyskland.

En helt anden men meget vigtig sag er, at det naturligvis ikke er ligegyldigt, hvem der i fremtiden bliver feltpræster. Det er ikke friskfyragtige folk, der er brug for, men præster, der selv har et fast standpunkt, og som fordomsfrit vil møde de unge og hjælpe dem med at finde en mening med tilværelsen.

Til slut må det være tilladt at spørge: Hvad kom der så ud af alle bestræbelserne for en feltpræstordning? Der kom meget lidt ud af det. I marts 1954 designeredes tre værnsprovster, hvis opgave det skulle være at designere præster ved forsvarrets forskellige afdelinger. Under mobilisering skulle disse provster og præster så træde i funktion.

Denne designationsordning er en genoplivelse af noget, der fandtes før sidste krig. Dog er der det nye, at man påtænker at lade de designerede præster træde i forbindelse med deres militære afdeling allerede i fredstid. Hvis noget sådant bliver muligt, vil det naturligvis være gavnligt, men om man derved har fået en effektiv feltpræstordning, må vist anses for tvivlsomt.

Vi kan i denne forbindelse ikke lade være med at pege på den feltpræstordning, som Norge fik i 1953. Hovedsagen ved den var en rygrad af faste feltpræster fordelt over hele landet. Ved deres side feltpræstassistenter fra værnepligtige teologers rækker og endelig nogle assisterende præster. En sådan ordning ville passe udmærket til danske forhold, og Garnisons og Citadels kirkers nuværende arbejde ville organisk kunne indføjes heri. Man må meget håbe, at designationsordningen kun bliver et gennemgangsled til en virkelig forsvarlig ordning i lighed med den norske.

Garnisonskirken har nu i 250 år været sognekirke for den kø-

benhavnske garnison, og det ser ikke ud til, at dette vil ændres. I konsekvens heraf vil præsterne stadig se det som deres opgave på alle mulige måder at bringe Guds ord ud til alle, der hører til garnisonen.

Vi føler trang til at rette en tak til alle de befalingsmænd, som vi i de forløbne år har været i kontakt med under vor tjeneste i hæren. Tak for loyal og venlig hjælp! Vi håber på fortsat godt samarbejde.

DET KIRKELIGE ARBEJDE

i *Garnisons sogn*

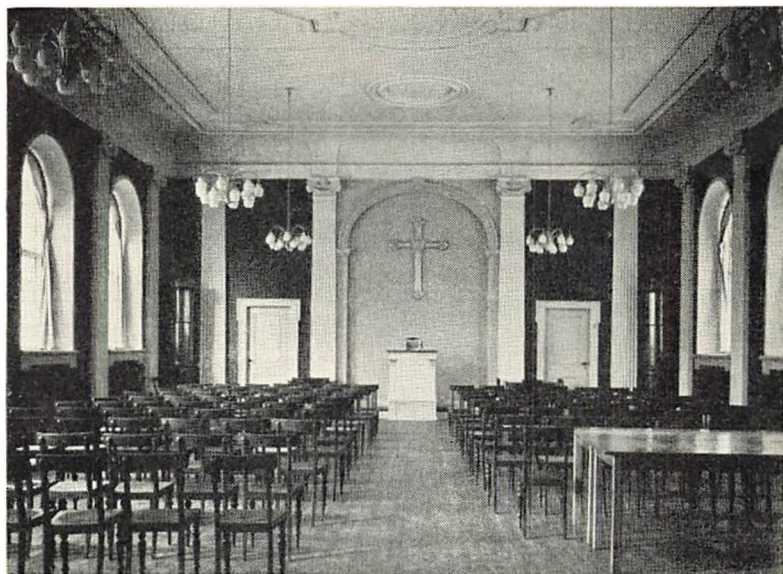
I næste afsnit er opregnet alle de præster, der har beklædt faste embeder ved kirken. Det er naturligvis interessant nok, men skulle nødigt efterlade det indtryk, at præsten var den eneste, der »skabte kirkehistorie« i sognet. I de ældste tider var han nok den afgørende i den danske kirke, men efterhånden kom der degne, som for en stor dels vedkommende sikkert har betydet meget for børnenes kristne opdragelse.

Længe var præst og degn (lærer) kirkens eneste arbejdere i sognet, men i slutningen af 19. århundrede begyndte lægfolket at røre på sig. Den demokratiske styreform i det borgerlige liv og de kristelige og folkelige vækkelser var med til at modne lægfolket og gøre det i bedste forstand selvbevidst.

En del præster af den gammeldags støbning har nok set køligt på dette røre, men mange præster rakte glade lægfolk hånden, således at alt det nye menighedsarbejde, der kom i gang, udførtes i broderligt samvirke til gavn for den danske kirke.

En udførlig beskrivelse af hele denne udvikling skal naturligvis ikke gives her, men vi vil nævne det, som kom til at betyde noget for Garnisons sogn.

Først er der den danske kirkes nye styreform, som indførtes i begyndelsen af vort århundrede. Det drejer sig om oprettelsen af menighedsråd i 1903. Disse råd administrerer kirker og kirkegårde (undtagen de kommunale), præstegårde og eventuelt præstegårdssjord, og de har indstillingsret til de fleste præsteembeder og til de øvrige embeder ved kirkerne. Alle menighedsråd er naturligvis ikke lige vidtskuende, men alt i alt har indførelsen af dem betydet en forøget interesse for kirkelige anliggender i befolkningen. Kirken forhindredes i at blive en stiv embedsinstitution.

Menighedshusets store sal.

Adskillige steder, f. eks. ved Garnisonskirken har man oplevet det glædelige, at menighedsrådsmedlemmerne ikke bare var med til at styre kirkens anliggender, men på naturlig måde fandt deres plads ved gudstjenesten og var med i det frivillige kirkelige arbejde.

Af det *frivillige kirkelige arbejde* i vort sogn må først nævnes *søndagsskolen*. Den er stiftet i 1880 og fik sidste år ved sit 75 års jubilæum en udførlig omtale i Garnisonskirkens blad. Her skal blot nævnes, at den i dag har ca. 100 indskrevne børn og 12 medarbejdere. Bortset fra de første år har det været sådan, at en af kirkens præster fungerede som forstander.

Menighedshuset, der blev bygget 1895, var en forudsætning for en videre udvikling af det frivillige arbejde. Dette hus, der indeholder en stor og en lille sal foruden køkken og garderobe, blev skænket af generalkonsul Johan Hansen og udstyret af menigheden. Det indre har for nylig gennemgået en omfattende restaurering, så salene fremtræder i festlige farver.

1898 blev sognets *KFUM* stiftet og i 1902 *KFUK*. De to foreninger kom til at virke som en fortsættelse af søndagsskolen, og de havde i mange år stor tilslutning. Senere hen, da sognets folketal gik ned, og da der kom meget andet, der kaldte på de unge, måtte man opleve nedgang, men stadig virker *KFUM* og *K* ved godt mod. Foreningerne er slået sammen, men arbejder af praktiske grunde i to afdelinger: en for børn mellem 12 og 14 år og en for unge derover.

For ca. 20 år siden kom der *KFUK-spejdere*, og denne afdeling er allerede af betydelig størrelse, nemlig 75 spejdere.

En *menighedskreds* har der været fra århundredskiftet. Den holdt jævnlige møder ved kirkens egne præster eller ved indkaldte talere. Nu er kredsen formelt ophævet, men der holdes stadig menighedsmøder, ca. 4 i vinterens løb.

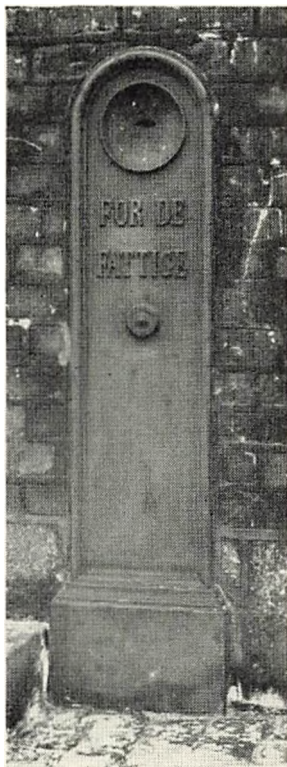
Bibellæsninger ved kirkens præster har fundet sted utvivlsomt siden menighedshusets bygning. De er stadig i gang.

En *studiekreds* ledet af en af præsterne virkede i en årrække med friere emner.

En *mødre-kreds*, der samler husmødre til to månedlige møder i vinterens løb, har under god tilslutning været i gang i mange år.

Et par *santalmissionskredse* samler ikke så få.

Sognets *menighedspleje* må også nævnes her. Gennem indsamling i kirken og ikke mindst gennem den årlige juleindsamling får menighedsplejen midler til sin indsats for gamle, syge og fattige. En diakonisse er ansat til hjælp for de svagelige i deres hjem. Hun bistår sammen med præsterne de trængende, dog først efter nær-

»Fattigblokken« i kirkens mur imod Sankt Annæ Plads. Skønt ingen nogensinde ser det, lægges der stadig - og ofte store - gaver i den.

mere undersøgelse. For de ældre afholdes der under kordegnens ledelse månedlige møder i menighedshuset.

I Fredericiagade 25 ligger *Garnisons sogns menighedshjem*, der ledes af en diakonisse. Her er plads til 13 ældre damer.

Menighedsbørnehaven, der blev oprettet lige efter krigen, gør en god social indsats ved at tage sig af enlige arbejdende mødres børn.

Garnisonskirkens blad er gået ind i sin 34. årgang. Det udsendes 10 gange om året i 4400 eksemplarer. Bag det står en skare frivillige medarbejdere: redaktører, ekspeditør, kasserer og bladuddelere.

Til sidst: Det ordinære kirkelige arbejde med gudstjenester og kirkelige handlinger vil vi ikke give en skildring af. Heller ikke det kontorarbejde af forskellig art, som kordegn og præster har. Alt dette er selvfølgelig og velkendt. Præsternes arbejde med sjælesorg og husbesøg skal heller ikke offentliggøres.

Men det bør dog nævnes, at præsternes medarbejdere ved gudstjenester og kirkelige handlinger — kordegn, organist, gravere, kirkekone og kirkekor — alle, hver på deres post, er med til, at det, der sker i kirken, gøres værdigt og smukt — til Guds ære.

En sognekirke har året igennem — søndag og hverdag — en stor berøringsflade med sognets beboere. Det er menneskeværk alt sammen, men det er alle medarbejderen bøn, at det af Gud må blive brugt til at bringe bud om hans kærlighed til *alle* mennesker.

DE KIRKELIGE EMBEDER

ved Garnisonskirken

Embedsrækken begynder tidligere end ved kirkens indvielse 1706. I årene forud har den militære menighed holdt til i slotskapellet på Sophie Amalienborg slot. Senere, da kapellet blev nedbrudt og materialerne herfra blev anvendt til Garnisonskirken, afholdtes garnisonens gudstjenester i Holmens kirke og i Gjethuset, en stor militær bygning på Kongens Nytorv.

Fra 1706 til 1804 betjente Garnisonskirkens præster kun garnisonen. Ingen civile hørte til kirken, men havde naturligvis lov til at komme der. Fra 1804 og til i dag har præsterne som deres virksomhedsområde haft ikke blot garnisonen, men også et almindeligt sogn. Citadels kirkes præster og Holmens kirkes præster har en lignende dobbeltstilling.

En ejendommelighed ved Garnisonskirkens første periode var, at den holstenske del af garnisonen havde sin præst ved kirken. Kirken havde altså en dansk og en tysk sognepræst, og de havde hver en personlig kapellan (hjælpepræst).

I Stokhuset (arresthuset) holdtes hver søndag gudstjeneste i en kirkesal af den danske kapellan ved Garnisonskirken.

Listen over første periodes sognepræster ser sådan ud:

Danske sognepræster:

Bent Pedersen Top 1682—1690 (derefter til Kerteminde).

Knud Tommerup 1690—1726 (derefter til Helligåndskirken).

Peder Hunderup 1726—1728 (derefter til Nikolaj kirke).

Hans Buch 1728—1729 (derefter til Roskilde).

Balthasar Sechmann 1729—1738 (derefter til Aalborg).

Dr. Poul Matthias Bildsøe 1738—1754 (senere biskop i Aarhus).

Søren Lemvig 1754—1760 (død i embedet).

Christian Michael Priebst 1760—1774 (død i embedet).

Professor Herman Treschow 1774—1797 (død i embedet).
Mathias Thye 1797—1814 (død i embedet).

Tyske sognepræster:

Johannes Viccius 1681—1688.
Jacob Bremmer 1688—1695.
Elias Jacobi 1695—1710.
Adam Heinrich Hartmann 1710—1720.
Nicolaus Heinrich Wittmach 1720—1725.
Andreas Ludvig Königsmann 1725—1728.
Albert Gabriel Grothausen 1728—1741.
Adam Ludvig Giese 1741—1762.
Gottlieb Seeboth 1762—1771.
Johan Hieronymus Chemnitz 1771—1800.
Chr. Martin Hudtwalcker 1801—1809.
C. G. W. Göricke 1809—1819.

Inden vi går videre med embedsrækkerne, gør vi opmærksom på nogle i denne henseende vigtige ændringer omkring år 1800.

For det første oprettedes i 1797 et embede som residerende kapellan.

For det andet fik kirken i 1804 tillagt et almindeligt sogn, der havde hørt til den nedbrændte Nikolaj kirke. Garnisons sogn havde dengang en lidt anden form end i dag.

For det tredje oprettedes i 1812 en stilling som ordineret kateket, særligt med henblik på skolen for sognets børn. — Denne stilling nedlagdes i 1921.

For det fjerde blev i 1819 den holstenske del af garnisonen i kirkelig henseende knyttet til Frederiks tyske menighed på Christianshavn (Christianskirken).

Vi fortsætter så listen over sognepræster fra 1814, desuden bringer vi listen over resid. kapellaner fra embedets oprettelse i 1797 og over kaldskapellaner fra embedets oprettelse i 1921:

Sognepræster:

Christian Frederik Brorson 1815—1847 (død i embedet).
Casper Johannes Boye 1847—1853 (død i embedet).
Carl Bruun 1853—1859 (derefter til Sværdborg).
Nicolai Gottlieb Blædel 1859—1879 (død i embedet).

Vilhelm Carl Schousboe 1879—1888 (dereft. biskop i Aalborg).
Søren Christian Sørensen 1888—1916 (død i embedet).
Olfert Ricard 1917—1929 (død i embedet).
Johannes Nordentoft 1929—1937 (død 1948).
Svend Rehling 1937—1944 (derefter til Citadels kirke).
Gustav Arnberg 1944—

Residerende kapellaner:

Christian Frederik Brorson 1797—1815 (derefter sognepræst ved kirken).
Søren Schjødt 1815—1824 (derefter til Frederiksberg og senere hof- og slotspræst ved Christiansborg).
Poul Egede Glahn 1824—1846 (død i embedet).
Carl Bruun 1846—1853 (derefter sognepræst ved kirken).
Nicolai Gottlieb Blædel 1853—1859 (derefter sognepræst ved kirken).
Johannes Henrik Tauber Fibiger 1859—1874 (derefter til Valensbæk).
Vilhelm Carl Schousboe 1875—1879 (derefter sognepræst ved kirken).
Søren Christian Sørensen 1879—1888 (derefter sognepræst ved kirken).
Hans Mathias Fenger 1888—1900 (derefter Holmens provst).
Johannes Hviid-Nielsen 1900—1921 (død i embedet).
Johannes Nordentoft 1922—1929 (derefter sognepræst ved kirken).
Dr. Michael Neeindam 1930—1934 (derefter Holmens provst).
Eduard Brabrand 1934—1950 (død i embedet).
Børge Helleskov 1950—

Kaldskapellaner:

Alfred Bindslev 1921—1930 (derefter residerende kapellan ved Citadels kirke. Senere borgmester).

Embedet nedlagt 1930—1941.

I denne periode var der følgende hjælpepræster:

Willy Westergaard Madsen 1931—1933 (nu generalsekretær i De samvirkende menighedsplejer).

Vagn Bützow-Rohde 1933—1937 (derefter sognepræst ved Lundehuskirken).

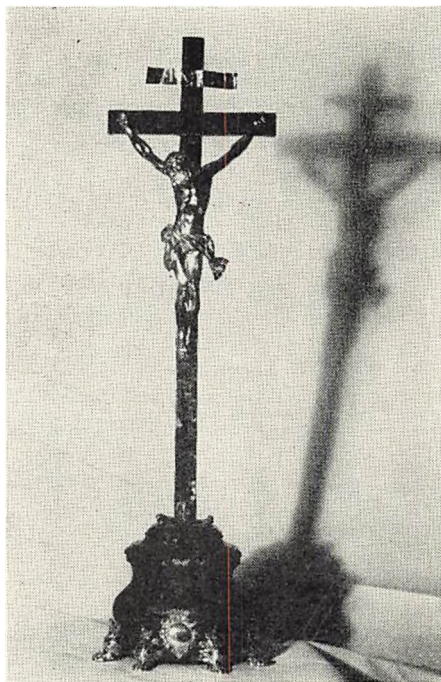
Aksel Thormann 1939—1941 (derefter kaldskapellan ved kirken).

Aksel Thormann 1941—1948 (hjelpepræst fra 1939. Missionssekretær i Santalmissionen. Senere residerende kapellan i Randers).

Børge Helleskov 1948—1950 (derefter residerende kapellan ved kirken).

Peder A. Bjerager 1951—1955 (derefter sognepræst i Egebjerg).

Jørgen Spliid 1955—

Krucifiks fra 1706.

GARNISONS KIRKEGÅRD

Garnisons kirkegård her i København har igennem lange tider været det sidste hvilested for mange danske soldater, med smukke krigergrave og med mindstene over kendte officerer, der har skrevet deres navne i vort fædrelands historie; ligesom her også hviler mange andre kendte personer, der ikke har været knyttet til hæren. Det er derfor naturligt, at der ved Garnisonskirkens 250 års jubilæum også fremkommer en kort oversigt over denne til kirken hørende Garnisons kirkegårds historie og udvikling gennem tiderne.

Ved indførelsen af den stående hær i 1660 måtte meget forandres, bl. a. også begravelsesvæsenet. En kommission, der var nedsat angående Københavns fæstningsværker samt expropriation af de mellem disse og demarkationslinien liggende ejendomme, afgav den 30. oktober 1658 sin betænkning, og på grundlag af de med denne betænkning vedlagte historiske optegnelser og efter Københavns belejring i 1659 kunne man indse, at det for fremtidens skyld var af største nødvendighed at befæste staden på en ganske anden måde end hidtil. Man havde også set, hvilken fare forstaden frembød for den belejrede by, idet fjenden kunne have sat sig fast deri og finde dækning i dens haver og grøfter. Kong Frederik den III befalede derfor ved kgl. resolution af 4. juni 1661 fastsat en demarkationslinie med påbud om, at det mellem fæstningen og denne demarkationslinie (søerne) liggende terræn ikke måtte bebygges, ligesom der heller ikke måtte kastes nogen grøft eller fiskepark, jfr. forordning af 28. januar 1682. Denne demarkationslinie løb fra et punkt lidt nord for det sted, hvor den nuværende Classensgade ville have løbet ud i Øresund, formentlig omtrent hvor nu Holsteinsgade udmunder i Strandboulevarden, og

den fortsattes i en kantet linie op til Trianglen, hvorfra den bøjede ned til Sortedamssøen og fortsatte videre gennem søerne.

Den 13. april 1662 gav Frederik den III ordre til, at der skulle udmåles til to kirkegårde, en for hæren og en for flådens mandskab udenfor Øster Port.

Grunden til begge kirkegårde blev udmålt udenfor Øster Port på fæstningens demarkationsterræn. Den ene af disse, Søetatens kirkegård, blev tilskødet Holmens kirke og kaldtes dengang Skipperkirkegården, den blev udlagt i 1666, og det er sikkert, at Garnisons kirkegård er anlagt samtidig, den kaldtes den gang Soldaterkirkegården, og den kunne ikke tilskødes Garnisonskirken, da denne endnu ikke fandtes på det tidspunkt. Garnisonspræsterne var fra 1664 underlagt Holmens Provsti, men måtte nøjes med at prædike i Gjæthuset (kanon- og klokkestøberi på Kongens Nytorv) eller nu og da i Holmens kirke.

I 1671 blev kirkegården indhegnet med palisader og en grøft, og den 13. juli 1671 blev kirkegården indviet tidlig om morgenen i overværelse af 2 regimenter (Københavns Garnisons Journaler 1671). Med hensyn til ejendomsretten til den udlagte jord har forholdet formentlig været det, at jorden som uopdyrket strandareal overhovedet ingen ejer dengang havde. Der findes da heller ikke noget skøde, ligesålidt som der i de tidligste grundtakster for byen findes angivet takster for nogen grunde på den østre side af Østerbrogade, medens sådanne takster findes angivet for grunde på vestsiden af denne gade. I hvert fald havde staten gennem den omfattende demarkations-servitut en delvis medejendomsret til dette areal, og der forelå den enevældige konges påbud om, at jorden skulle afgives til soldaterkirkegård. Denne kirkegård, der f. eks. allerede nævnes i Københavns kommandantskabs arkiv i 1664, tilhørte altså dengang krigskancelliet, eller som det hedder fra 1674: General-krigskommissariatet, og administreredes gennem Københavns kommandantskab.

Arealet, hvor Garnisons kirkegård ligger, var uopdyrket strandeng, hvor grundvandet til tider stod ret højt, måske dette har været grunden til, at ligene, som der senere blev klaget over, ikke blev lagt dybt nok i jorden. I den første tid benyttedes kirke-

gården næppe særlig meget, idet tropperne ofte var borte fra byen.

I 1703 blev grundstenen lagt til Garnisonskirken på kirkens nuværende plads, og kirken indviedes den 24. marts 1706 under navnet Den Herre Zebaoths Kirke.

Ved selve kirken blev der anlagt en kirkegård, og den indviedes ligeledes i 1706 og udvidedes senere ved tilkøbte grunde, og den nedlagdes i 1851, da kirkegårdsmuren samtidig afløstes af et gitter, som endnu står ud til Skt. Annæ Plads.

Man ser således, at Garnisonskirken efter sin indvielse i 1706 havde to kirkegårde, nemlig en ved selve kirken og en udenfor Øster Port, som derefter fik det officielle navn Garnisons Assistent (Assistens) Kirkegård.

Fra den nye kirkegård inde i byen findes en begravelsesprotokol fra 1706. Det fremgår af denne, at kirkegården var delt i flere afdelinger, urtegården, den høje og den lave kirkegård. Det var finest at blive begravet i selve kirken, men derefter fulgte urtegården o. s. v. Forskellen i brugen af denne kirkegård og den udenfor Øster Port var den, at der skulle betales for begravelse og jord på den første, medens alt på den anden var gratis. Der var intet til hinder for, at også menige soldater med familie kunne blive begravet på den første kirkegård, når de betalte de sædvanlige takster derfor. Efter begravelsesprotokollen blev der på kirkegården udenfor Øster Port (Soldaterkirkegården som den stadig kaldes i folkemunde) begravet såvel menige som officerer med deres familie.

Efter bygning og indvielse af Garnisonskirken gled administrationen af kirkegården udenfor Øster Port mere og mere over til Garnisonskirken og dennes patronat (Københavns kommandantskab), og i en jordebog for Københavns kommune, (Stadsarkivet) fra 1746 er der for grunden Udenbyes Klædebo Kvarter nr. 102 under ejerkolonnen kun opført »Garnisons Kirkegaard«.

I 1711 blev der nedsat en kommission, som skulle tage et syn over byens samtlige kirkegårde, bl. a. også, om ligene blev begravet ordentligt. Der har sikkert været klaget over Garnisons kirkegård udenfor Øster Port, idet endnu før kommissionen var færdig

tilgik der i maj 1711 kommandantskabet kgl. ordre om fremtidig at begrave ligene dybere. Hidtil havde de ligget med så lidt jord over sig, at der bredte sig »en giftig Stank, der inficerede Luften«.

Grunden til den pludselige hygiejne var frygten for den sig nærmende pest, den rasede i maj 1711 i Helsingør og kom i juni til København, hvor den under en »vestindisk Varme«, der varede hele juli og august måned, i løbet af nogle måneder bortrev over 23.000 mennesker eller omtrent en trediedel af byens indbyggere. Den 1. august udkom en vidtløftig forordning om de forholdsregler, der skulle tages mod pestens videre udbredelse. De, som døde af den smitsomme sygdom, skulle begraves inden 24 timer efter dødsfaldet og i al stilhed. Alle ceremonier ophævedes, og begravelserne skulle helst foregå morgen eller aften. Kun nogle få pårørende måtte følge, og hverken de eller ligbærerne måtte have kapper på. Ligklæder af nogen slags måtte ikke bruges, men ligene skulle begraves i de klæder, de havde på, og bestrøes med ulæsket kalk.

I de følgende måneder udkom nu nye forordninger slag i slag. Et antal fanger på Bremerholm, »hvis Brøde og Forseelser ikke er af de allergroveste«, blev udtaget til at grave grave til de døde, og fik derfor løfte om at blive pardonnerede og stillet på fri fod. Dette løfte blev ikke svært at holde; thi efter få dages forløb var der af 17 fanger kun to tilbage. Bådsmænd og soldater blev lejede til ligbæring for en betaling af 10 rdl. månedlig. Til fattigfolks lig skulle gratis leveres af statens magasiner en uhøvlet kiste eller også brædder og søm til kistens forfærdigelse, da det var vanskeligt at få det fornødne antal kister færdige. I nødsfald kunne også ligene nedlægges uden kiste, blot i lagen eller andet klæde.

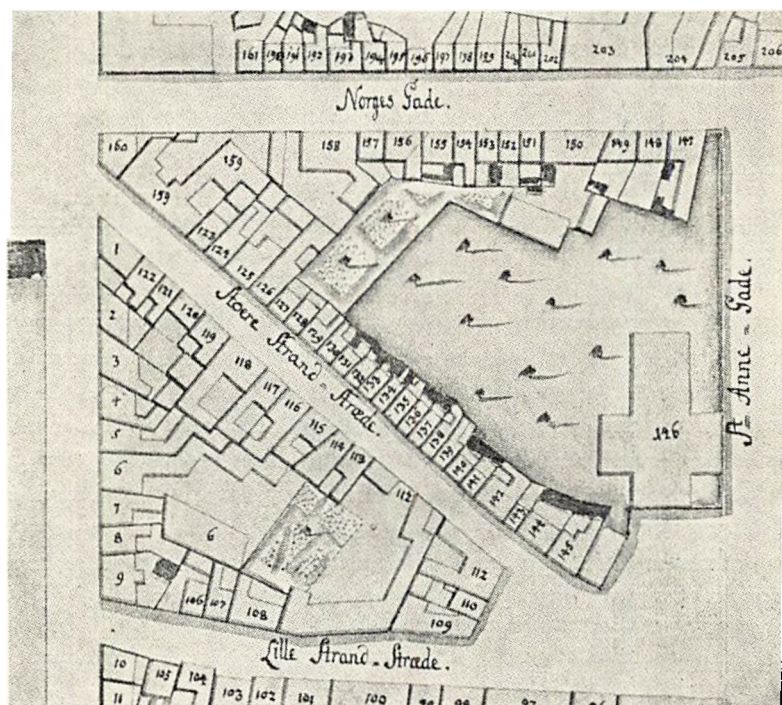
På Garnisons kirkegård blev der hver dag begravet fra en halv til en hel snes soldater i kister af rå brædder og i det tøj, hvori de var døde. Kisterne blev lagt i lag i fælles grave. Først da krigskancelliet isolerede garnisonen ved at lægge den i lejre for sig selv ude på fælledeerne, ophørte dødsfaldene.

For at undgå enhver forveksling skal ganske kort omtales den kommunale pestkirkegård for de fattige, den blev i største hast

indrettet i nærheden af Garnisons kirkegård, antagelig omtrent der hvor Livjærgade nu løber. Her arbejdede 200 soldater, som kommandanten meget mod sin vilje havde måttet afgive, på at grave lange 3 alen dybe grøfter til nedlæggelse af de fattiges lig. Der gravedes ialt 40 sådanne grøfter, hver 200 alen lang, bestemte til at optage ialt 8000 lig. Denne pestkirkegård blev ret hurtigt nedlagt igen, den er bl. a. omtalt i magistratens skrivelse af 23. december 1711, idet der står, at der i anledning af pesten var udvist en begravelsesplads imellem Soldaterkirkegården og Kontrescharpen (den ydre skråning af fæstningsgraven).

Den almindelige befolknings tankegang krævede endnu i begyndelsen af det attende århundrede, at de døde fik deres hvilested i eller så nær op ad kirken som muligt, og selv pestens frygtelige svøbe kunne vanskeligt tvinge honette folk til at tage til takke med et gravsted udenfor portene; man vedblev således at begrave de døde inde i kirkerne, skønt stanken der var så ulidelig, at man måtte hensætte jerngryder med tjære, hvori der kastedes gloende kugler, for at gøre opholdet i kirkerne udholdeligt. Graverne ved kirkerne tjente gode penge i de dage og så deres fordel ved at tage mod så mange lig som muligt, de fandt længe plads ved at stable kisterne ovenpå hinanden i gravene ude omkring kirkerne, og efter forordningen skulle gravene være mindst tre alen dybe; ja de tog ofte de nederste kister op igen for at gøre gravene dybere, og det var ikke ualmindeligt, at disse indeholdt indtil fem kister oven på hinanden, så at den øverste kun var dækket af et tyndt lag jord på knap en halv alen. Men det kunne jo kun gå til en tid. Liglugten gjorde opholdet i kirkerne næsten uudholdeligt, og klager over den ulidelige stank i kirkernes nabolag blev stadig stærkere, og det hjalp ikke meget, at man brugte ulæsket kalk i større mængder og kørte sand ind på kirkegårdene for at dække gravene, ligeså lidt som det hjalp, at man affyrede kanoner for at sprede stanken. Det rigtige havde været, at man havde forbudt begravelser inde i byen, men ikke en røst hævede sig derfor. Desuden var der under pesten store vanskeligheder med at få ligene transporteret på vogn til de udenbys begravelsespladser; der var kun få ligvogne, og befolkningen modsatte sig, at de døde blev trans-

porteret bort på en rustvogn eller en almindelig arbejdsvogn. Men regeringen stod fast, og det blev påbudt, at alle lig til de udenbys kirkegårde skulle udføres gennem Øster Port, og vagten her fik befaling til kun at lade dem passere, når de førtes på vogn.

Garnisons kirke og kirkegård 1757.

146 Kirken. 112 Den danske præsts residens. 158 Den tyske præsts residens. 150 Kirkens hus.

Men under pestens rædselsperiode kunne selvfølgelig Garnisons kirkegård inde ved kirken langt fra gøre fyldest, og det bestemtes, at også andre end soldater måtte begraves på Garnisons Assistance Kirkegård udenfor Øster Port (Soldaterkirkegården), og den 11. juli 1711 begravedes det første lig efter den nye ordning, men den blev først taget regelmæssigt i brug som almindelig kirkegård i 1720.

Fra 1712 fortælles, at magistraten havde bevilget en stenhugger en plads ved siden af kirkegården, hvilken plads grev Sponneck ville tilegne militæretaten, men, skriver magistraten, »den rette og gamle Kirkegaard er indhegnet med en Grøft for sig selv og separeret fra Stadens anden der omkring liggende Jord, og dette Hus er nogle Alen udenfor denne Indgrøftning«. Det ses, at denne stenhugger tillige var graver ved kirkegården, og at man gik med lig igennem hans gård.

Efter 1723 benyttes benævnelsen Garnisons kirkegård ofte om kirkegården udenfor Østre Port (Soldaterkirkegården).

I 1769 anlagdes en fattigkirkegård (indviet i 1770 og nedlagt 1858), mellem Øster Ports kontrescharpe og Garnisons kirkegård, da denne nye kirkegård hurtigt blev fuldt optaget, ansøgte magistraten Københavns kommandantskab (det kgl. Gouvernement) den 9. august 1775 om et stykke af den militære kirkegård. Der står i skrivelsen (Magistratens kopibog, stadsarkivet): »Som nu Garnisons Kirkegaard ikke alene i sig selv er af en temmelig stor Strækning, men dertil endog med dens nye Indgrøftning for nogle Aar siden er indtaget et skikkeligt Stykke, som af Graver Reus har været pløjet og besaaet, saa skulde vi herved hos det kgl. Gouvernement formene, om der ikke af Garnisons Kirkegaard maatte til Plejeanstalten blive overladt et Stykke Jord af fornøden Størrelse«.

Kommandantskabet sagde imidlertid nej, men magistraten ansøger igen i 1784 om det samme, men kommandantskabet svarer igen: »Saa gerne man og ønsker at kunne føje Magistraten i dens Begær, saa kan man ej nu undvære og afstaa noget af Kirkegaardens Grund, da man vil bygge et Hus paa bemeldte Grund til Ligen, naar samme om Vinteren formedelst stærk Frost ikke kan komme i Jorden«.

Da generalkirkeinspektionskollegiet i 1771 henføres under Det danske Cancelli, går den øverste myndighed over de to militære kirker, Garnisons og Holmens, også herover, for Garnisonskirkens vedkommende dog først fra ca. 1800.

Ved skrivelse af 9. april 1796 forbød cancelliet, at der fremtidig måtte udstedes flere skøder på gravsteder på kirkegården inde ved

selve Garnisonskirken, ligesom de ældre skøder ej heller måtte fornyes (Rescript 20. maj 1757 og kgl. resol. 13. april 1851). Dette ramte Garnisonskirkens økonomi hårdt; hvorfor kirkeværgen den 27. april 1804 indsendte en ansøgning til Det danske Cancelli med patronens anbefaling om tilladelse til at måtte lade kirken få betaling for jorden på dens »Assistancekirkegård« udenfor staden (Øster Port) i lighed med stadens andre kirker. I skrivelsen hedder det, at kirken har en rummelig Assistancekirkegård, men til dato uden indkomst for kirken, da ingen betalte noget for jorden. I skrivelse fra Det danske Cancelli (Landsarkivet) den 3. november 1804 tilstås det, at Garnisonskirken her i staden måtte efter den for værgen for bemeldte kirke på dens Assistance-Kirkegaard o. s. v. modtage betaling for jord, dog under visse betingelser med hensyn til militære begravelser.

Efter at kongen havde besluttet, at den i 1795 nedbrændte Sct. Nikolaj kirke ikke skulle genopføres, henlagdes dens sogn ved kgl. resolution af 21. december 1804 under de fire nærmeste kirker; således også en del gader under Garnisonskirken. Begravelser af sognets beboere skulle dog fremdeles ifølge kgl. skrivelse af 29. marts 1805 finde sted på Sct. Nikolaj kirkens del af den store Assistentskirkegård, og betaling for jorden skulle gå til denne kirkegård.

Patronen for Garnisonskirken ansøgte nogen tid efter om en ændring af dette forhold, og ved kgl. resolution af 24. februar 1816 (Danske Cancellis 1. Departements forestillingsprotokol, Rigsarkivet) tillodes det nævnte beboere af det tidligere Sct. Nikolaj sogn selv at afgøre, om de ville benytte Assistentskirkegården eller Garnisons kirkegården udenfor Øster Port. Det hedder i forestillingen, at når man ikke tidligere havde fundet det tilrådeligt at henvise disse beboere til begravelse i de Garnisonskirken og Holmens kirke »tilhørende militære Kirkegaarde udenfor Østerport«, er det bl. a. fordi disse dengang såvel i henseende til indhegning og den deraf følgende fredning af gravene står langt tilbage for Assistentskirkegården udenfor Nørreport. Dertil kommer, at Holmens daværende provst og Garnisonskirkens daværende sognepræst havde forklaret, at de nævnte militære kirke-

gårde ikke foruden kirkernes egne folkemængder kunne rumme ligene fra de til disse kirker henlagte gader af Sct. Nikolaj sogn.

Den 30. januar 1819 (Landsarkivet) ansættes en ny graver af Det danske Cancelli og samme år udbeder dette sig indberetning om bestyrelsen af kirkens midler. I instruks af 4. april 1821 udstedt af kirkeværgen (Landsarkivet) til graveren, hedder det, at han skal udføre alt arbejde på kirkegården efter kirkeværgens bestemmelse. Han alene har ret til at tillade afvigelser fra de givne bestemmelser.

I løbet af disse år bliver kirke og kirkegård en selvstændig historisk enhed, en selvejende og selvadministrerende institution, der under eet bestyrer kirkens faste ejendomme og formue under tilsyn af patronatet, og som fra 1849 sorterer under kirkeministeriet.

I tidligere tiders fordom mod begravelser udenfor byens volde ligger uden tvivl forklaringen på, at man først i begyndelsen af det nittende århundrede nåede så vidt, at terrænet blev inddelt i kvarterer og afbenyttet planmæssigt, og ikke mindre, at man først i 1813 kom på den tanke at forskønne kirkegården ved at plante buske og popler, som skænkede kirken fra de kongelige planteskoler. Men da kommandantskabet ikke var tilsinds at ville ofre noget nævneværdigt på kirkegårdens istandsættelse og røgt, henlå store partier af den som et højst utiltalende vildnis.

Også kirkegårdens nærmeste omgivelser havde i lange tider et udseende, man måtte skamme sig over. Her var f. eks. en yderst forsømt fattigkirkegård, der dog efter nedlæggelsen af Københavns stokhus i 1857 ikke blev benyttet mere.

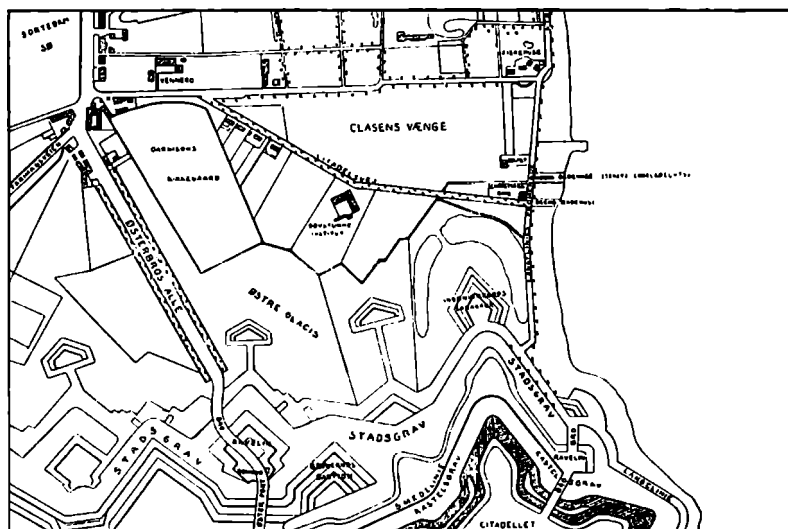
På den mindre kirkegård, der fandtes uden omkring selve Garnisonskirken, findes der fra ældre tid en stor ligsten over som det hedder (F. Thaarup: Garnisons Kirke, 1833) den udmærket, godværdige, skibsværftsejer Lars Wilder og familie. Han har ved testament af 5. december 1806 og codicil 9. februar 1810 skænket omtrent 500.000 rdl. til offentlig brug. Gravstedets indskrift er følgende: Dette Gravstæd tilhører forrige Skibsværfts Eyere paa Christianshavn Lars Wilder, som af ham er bekostet og dertil har erholdt Rettighed for bestandig af Garnisons Kirkens Patron

efter Begravelsens Brev af 26 November 1787. Her under hviler Faderen Carl Wilder. Død den 6 Januarii 1765 i sit 68de Aar. Moderen Anna Maria Wilder født Grøngaard. Død den 3die May 1786 i sit 73de Aar. Svogeren Carl Rudolph v. Pelt Oberst Lieutenant i det Siellandske Infanterie Regiment. Død den 1ste April 1796 i sit 68de Aar. Og hans Hustrue Frederica v. Pelt født Wilder. Død den 3 November 1804 i sit 52de Aar. Lars Wilder. Død den 16 April 1810 i sit 72de Aar.

I etatsråd F. Thaarup's bog om Garnisonskirken fra 1833 hedder det, at Garnisons kirkegård udenfor Øster Port i de senere år er meget oppyntet og har forskellige smukke gravminder. Således findes en marmor-ligsten med følgende indskrift: »Adam Ludvig Moltke, fød d. 6. Decb. 1743, død d. 20. Jan. 1810. Bestemthed var hans Karakters Hovedtræk, Sandhed var for ham det Helligste i Livet; at virke var for hans omfattende Aand at leve; — at gavne var for den Ædle Salighed. Streng i sine Pligters Opfyldelse; tilbødet Ægtefælle — Fader — Broder. Urokket Venskab græder knæ-lende ved hans Grav. Tilsmil os himmelsk Trøst. Død er den Gode ej; Hans Aand vil lede os paa Dydens lyse Vej.« Den afdøde var kommanderende general i Jylland.

Der var selvfølgelig mange andre kendte mænd begravet på begge de to kirkegårde, der tilhørte Garnisonskirken, men de to nævnte eksempler giver et indtryk af, hvorledes indskriften på gravstenene ofte var for halvandet hundrede år siden.

Det danske Cancelli blev nedlagt i 1848, og kirken blev henlagt under krigsministeriet. Da pladsen på Garnisons kirkegård var meget utilstrækkelig, ansøger kirkens patron i 1851 selvstændigt krigsministeriet om at få overladt et areal af Kastellets glacis til udvidelse, der lå i forlængelse af kirkegården, men får afslag. Han søger derpå Københavns magistrat om en anden grund, men får også her afslag. Den 13. oktober 1851 søger kirkens patron påny krigsministeriet om alligevel at få overladt det tidligere omtalte stykke jord, og den 25. november 1852 overdrager Københavns fortification (Ingeniørkorpset) Garnisonskirken et nærmere angivet areal af fæstningens forglacis til udvidelse af kirkegården uden betaling, men på den betingelse at kirken selv må ordne sig

Garnisons kirkegård og nærmeste omgivelser før udvidelsen i 1852 (ca. 1850).

med den hidtidige lejer af jordstykket (Silkeselskabet). Overdragelsen er tinglyst den 10. januar 1853. Arealet lå imellem Grønlands Lynette og den gamle kirkegård og skal falde tilbage til krigsministeriet, når det ikke længere bruges til kirkegård, jfr. også patronatets skrivelse af 18. september 1897. Arealet henlægges under kirkegårdens matr. nr. 37 af Øster Vold kvarter. Det areal, som her overdrages kirken til udvidelse af kirkegården, har tidligere været bortforpagtet til Selskabet for Silkeavlens Fremme, der her har gjort forsøg på at anlægge en planteskole til opelskelse af morbærtræer.

Garnisons kirke og kirkegård er som tidligere omtalt en selv-ejende og selvadministrerende institution, hvilket bl. a. også understreges ved, at de i hærens arkiv beroende fortegnelser fra ca. 1842 over de krigsministeriet tilhørende ejendomme og grunde er Garnisons kirke og kirkegård ikke opført. Heller ikke i tinglysningskontorets eller stadskonduktørens protokoller er opført nogen ejer af kirkegården (matrikel nr. 37) uden den selv. Ikke en eneste tilføjelse noget af disse steder giver oplysninger om kirke-

gårdens ejer, ganske simpelt fordi den er betragtet som en selv-
ejende institution under Garnisonskirken.

Ved Pl. af 6. januar 1852 fastsættes demarkationslinien endelig,
og denne, der en tid var udvidet så meget, at den fulgte Jagtvejen
i lige linie fra Store og Lille Vibenshus til stranden (Pl. af 6. juni
1810) løber derefter fra Øresund ad Classensgade til Lille Triangel
og Sortedamssøen m. v., men stadig lå altså Garnisons kirkegård
på demarkationsterrænet, og statens omfattende rådighed over
dette opretholdes.

Ved lov af 6. juli 1867 om afløsning af de ved demarkations-
linien om København pålagte indskrænkninger samt om bemyndi-
gelse for regeringen til afhændelse af en del af Københavns fæst-
ningsværker på Sjælland (sml. Rigsdagstidende 1866—67 Till. A.
Sp. 1385 o. ff.) fastsættes i §§ 1 og 2 regler for denne afløsning.
I § 3 bestemmes, at ingen begravelse må finde sted på Garnisons
og Holmens kirkegårde ved Østerbro efter 1947. Statens ejen-
domsret til fæstningens glacis hævdes, jfr. bl. a. i lovens § 4 be-
stemmelse om et mageskifte mellem staten og universitetet af den
botaniske have ved Charlottenborg mod den nye 21 tdr. land store
botaniske have ved Farimagsgade. Lovens § 5 viser statens om-
fattende rådighedsrettigheder også over demarkationsterrænet,
idet den fremtidige bebyggelse og anvendelse af det mellem fæst-
ningsværkerne og demarkationslinien beliggende terræn skal ske
efter en af kongen fastsat plan med ret for regeringen til for stæ-
tens regning at expropriere private grunde til de vej- og gadean-
læg m. v., der er fastsatte i den af kongen bifaldte plan. Regerin-
gen bemyndiges dernæst i lovens § 8 til at overdrage til kommu-
nen hele den staten tilhørende grund mellem demarkationslinien
og den udvendige Voldgade fra Øster Port og til Kalvebod strand,
altså ikke arealer øst for Øster Port.

Ved overenskomst af 4. marts 1893 mellem indenrigsministeriet
og Københavns kommune, angående forskellige forhold vedrøren-
de en omordning af banegårdsforholdene ved København, bestem-
mes det (i Art. III. 3), at staten til kommunen skal afstå de nord
for den projekterede Østbanegård liggende arealer af glacis'et ved
Kastellet, altså Østbanegade—Kristianiagade kvarteret. Denne af-

ståelse berører efter de på et kort viste grænser ikke de til Garnisons kirkegård henlagte arealer. Overenskomsten stadfæstedes ved lov nr. 83 af 8. maj 1894 § 2.

Ved overenskomst af 9. juni 1916 mellem Københavns magistrat og kirkeinspektionen for Den Herre Zebaoths Kirke, der er approberet af krigsministeriet, afstår kirken en del arealer til forlængelse af Bergensgade og enkelte grøftearealer, medens kommunen samtidig til krigsbestyrelsen afstår de 2 senere som matr. nr. 890 og 891 matrikulerede arealer beliggende ved og nær ved Østerbrogade, og til kirken afstår det øvrige grøfteareal. Ved revers af 6. juli 1916 mellem patronatet for kirken og krigsministeriet får kirken overladt brugsret over de nævnte til krigsministeriet afståede arealer. I overenskomstens § 2 bestemmes, at den kirken hidtil påhvillende forpligtelse til at anvise militæretaten frijord på Garnisons kirkegård overgår til kommunen, der anviser jord hertil på en af sine kirkegårde.

Ved skøde fra magistraten til kirkeinspektionen for Den Herre Zebaoths Kirke, tinglæst den 3. december 1917, overdrager magistraten til kirken ejendommen matr. nr. 48 af Øster Vold kvarter Kastelsvej nr. 2. Grunden er midlertidigt udlejet til benzintank.

Der kan efter det anførte ikke være tvivl om, at Garnisonskirken som selvejende institution såvel juridisk som historisk har ejendomsret til det af kong Frederik den III på demarkationsterænet til soldaterkirkegård udlagte areal samt ifølge skøde af 1917 til matr. nr. 48 af Øster Vold kvarter, og under alle omstændigheder måtte kirken kunne påberåbe sig hævd og lavhævd. Kirkens myndigheder besidder og har gennem flere hundrede år stadig selvstændigt rådet over disse ejendomme under tilsyn af patronatet (hærkommandoen), eller som dette efter lov nr. 281 af 30. juni 1922 om kirkens bestyrelse m. m. benævnes »Overtilsynet«, jfr. bl. a. lovens § 2, stk. 2. Til yderligere støtte herfor henvises til Matzen og Timm: Dansk Kirkeret, p. 809 (smh. p. 844), der viser, at selvejende kirker selv er ejere af deres kirkegårde, og til E. F. Larsen: Dansk Kirkeret II, p. 200, hvor det bl. a. hedder, at Holmens og Garnisons kirkegårde uanset kgl. resol. 22. december 1879 vedbliver at tilhøre hver sin kirke.

Der har været rejst spørgsmål om, hvorvidt staten eller Københavns kommune mulig kunne påstå ejendomsret til den nysnævnte i 1666 udmålte ældre del af denne kirkegård.

Hvad for det første angår en eventuel ret for staten, mente højesteretssagfører E. Trolle, at en sådan ret må benægtes. Staten har ikke haft ejendomsret til det udlagte terræn. Militærmyndighederne har godkendt, at Garnisons kirke og kirkegård på Østerbro blev en enhed, der administreredes af kirkens bestyrelse, så at den øverste administration af denne fælles institution efterhånden gled over til de civile ministerier. Den førnævnte kgl. resolution af 24. februar 1816 taler da også om de Garnisons og Holmens kirker »tilhørende, militære Kirkegaarde udenfor Øster Port«. Til yderligere bekræftelse af statens manglende ret kunne man vel også modsætningsvis henvise til overenskomst af 25. november 1852 (jfr. ovfr.) om overladelse af et areal af fæstningens glacis til udvidelse af kirkegården, hvilken indskrænker sig til at bestemme, at dette areal, når brugen ophører, skal falde tilbage til krigsministeriet. Samme bestemmelse er senere truffet for matr. nr. 890—891.

Højesteretssagfører E. Trolle anfører, at Københavns magistrat synes til fulde at have anerkendt kirkens ejendomsret til denne kirkegård, dels i den ovenfor omtalte overenskomst af 9. juni 1916 mellem magistraten og kirkeinspektionen om mægeanlæg i anledning af eventuel forlængelse af Bergensgade, og dels i skøde tinglæst den 3. december 1917 om overdragelse til kirken af matr. nr. 48 af Øster Vold kvarter.

Efter at kirkegården ved selve kirken var nedlagt, og der var sket en udvidelse af kirkegården ved Øster Port i 1852, kom kole-råret 1853, hvor der opstod lignende forhold som i pestens tid, nemlig med et meget stort antal dødsfald, hvorfor man i største hast måtte lade ingeniørkorpset opføre et ligkapel.

I de første halvandet hundrede år begravedes ca. 56.000 lig på kirkegården, og indtil nu er der ialt begravet omkring 100.000 lig. Det årlige antal begravelser på kirkegården er normalt ikke så stærkt varierende, som man skulle tro. For at give et indtryk af hvorledes begravelserne har været gennem de sidste godt hundrede

år skal nævnes, at der begravedes i 1834: 241 lig, i 1849: 356, i koleraåret 1853: 538, i 1855: 292, i 1864: 746, i 1884: 284 og i 1944: 237.

Under krigen i 1864 blev mange hårdt sårede soldater sejlet fra de overfyldte lasarettet i Sønderjylland til Garnisonssygehuset her i København; mange af disse soldater døde og blev begravet på Garnisons kirkegård på det stykke af kirkegården, der ligger nordøst for kapellet imellem dette og blindeinstituttets have. Gravene var lagt i uregelmæssige rækker uden gange mellem de enkelte grave, og mange af gravene havde den enkle prydelse af et trækors med en oval plade, hvorpå den afdødes navn var anført sammen med underskriften: »Faldt for Fædrelandet«. Om sommeren var her en tæt sammenvokset beplantning af hængepile, rosenbuske, syrener m. m. En enkelt gang om året (som regel i maj måned) kom et militært kommando og gjorde gravene i stand; men gravene kunne også den øvrige del af året godt trænge til vedligeholdelse, ligesom trækorsene over de af de faldne, hvis slægtninge ikke havde råd til at anbringe nogen navneplade på graven, også skulle holdes i orden. Dette arbejde blev frivilligt og i al stilhed i en lang årrække udført af billedskærer Henrik Julius Møen, der udførte arbejdet af pietetshensyn aldeles uegenlyst og med store personlige og pekuniære ofre. Hans uegenlyst over for disse grave ses måske allerbedst deraf, at det ikke efter hans død var muligt ad offentlig vej at få noget at vide om hans forhold til dem; til gengæld gik der mand og mand imellem en mængde fortællinger om ham.

Billedskærer H. J. Møen var født den 14. september 1802 i Nyboder og døde den 25. januar 1881, han var ansat som billedskærer i marinen, og med stor dygtighed forstod han at udskære de dengang moderne gallionsfigurer til flådens skibe, og han har bl. a. udført gallionsfiguren til korvetten »Galathea«. Efter at han var gift, boede han i Kastelsvej 14, hvor huset fik navnet »Møens Minde«. Hans begravelse skal have været meget pragtfuld, idet gamle veteraner fylkede sig med deres flag og bannere i spidsen for hans kiste og fulgte ham til hans sidste hvilested på Holmens kirkegård.

Minde over faldne i 1848-49-50 og 1864.

Allerede i oktober 1882, året efter billedskærer Møens død, skriver graveren ved Garnisons kirkegård S. Beckmann en skrivelse til kirkeinspektionen om frijordskirkegårdens lidet anstændige udseende og gør nøje rede for den militære kommandos årlige oprydning. I november 1883 gentager han sin klage. Ved udgangen af 1884 var tiden for gravene fra 1864 udløben, og som frijordsgrave var de derfor hjemfaldne. Kirkeinspektionen havde imidlertid i tide haft øjet åbent herfor, og allerede på et møde i foråret 1884 var det bleven besluttet, at de jordiske levninger af de i 1864 faldne skulle optages og henlægges i en fællesgrav.

I en skrivelse af 6. juni 1885 fra kirkeinspektionen for Garnisonskirken til kirkens patronat, d. v. s. 1. Generalkommando gøres der nærmere rede for den styrke, der er nødvendig til en flytning til en fællesgrav, og den 11. juni 1885 påbegyndtes arbejdet, og den nye store fællesgrav blev udgravet midt i det stykke jord, hvori de faldne lå. Den 15. juli 1885 var arbejdet med flytningen til fællesgraven afsluttet.

Den 24. november 1886 foregik i nærværelse af kongen afsløringen af det monument, der pryder graven, og på hvis forside der står: »Herunder gjemmes Støvet af 226* Krigere fra 1864«. På foden står følgende linier af Carl Ploug:

*»Ej Sejr de vandt, ej Bytte tog,
men segned' under Dannebrog,
og Ære gror af deres Grav,
som alt for Fædrelandet gav.«*

Lige overfor indgangen til kapellet står en granitobelisk, der er rejst i 1869 af de danske våbenbrødre i København til minde over de i kampene for Sønderjylland faldne soldater 1848—64.

Mod nord på kirkegården står en høj støtte af poleret granit med broncebuste over generalmajor Olaf Ryes grav udført af H. V. Bissen og med versificeret inskription.

*) Tallet 226 er muligvis en fejlskrift, idet det nøjagtige regnskab med gravene og flytningen kun giver 225.

*Monument for general Olaf Rye,
faldet ved Fredericia den 6. juli 1849.*

På den sydlige del af kirkegården blev der i 1872 opført et begravelseskapel af røde mursten, kapellet er udvidet i 1897—98 af arkitekt, senere stadsarkitekt Hans Wright, og i 1932 er det ombygget med apsis af arkitekt, kgl. bygningsinspektør K. Warming. Kapellet rummer ca. 150 pladser.

I 1905 byggedes en lav mur om kirkegården mod Østerbrogade, og i 1925 blev den forlænget til også at omfatte det af kommunen i 1916 afgivne areal.

Angående de eventuelle sanitære betænkeligheder ved de københavnske kirkegårdes beliggenhed blandt den almindelige bebyggelse udtales i den af Københavns borgerrepræsentation 1941 udgivne bog: København 1840—1940: »De sanitære Betænkeligheder ved Kirkegaardernes Beliggenhed blandt den almindelige Bebyggelse er nu ganske forsvundet; de moderne Vandlednings- og Kloakeringsystemer i Forbindelse med Dræningsanlæg på Kirkegaardene udelukker Muligheden af den Infektion, som man tidligere frygtede«.

Som tidligere omtalt er der ved lov bestemt, hvorlænge begravelser på kirkegården må finde sted, og kirkegårdens benyttelsesret er i 20 år derefter. Efter de nuværende bestemmelser må begravelse på Garnisons kirkegård finde sted indtil den 1. januar 2000, og med benyttelsesret som kirkegård indtil den 1. januar 2020. Nedenstående skema viser, hvorledes kirkegårdens funktionstid er forlænget.

Forlængelse af kirkegårdens funktionstid.

Lov af	Begravelsesret indtil	Benyttelsesret indtil
6. juli 1867	1947	1967
19. juni 1942	1960	1980
7. juni 1952	2000	2020

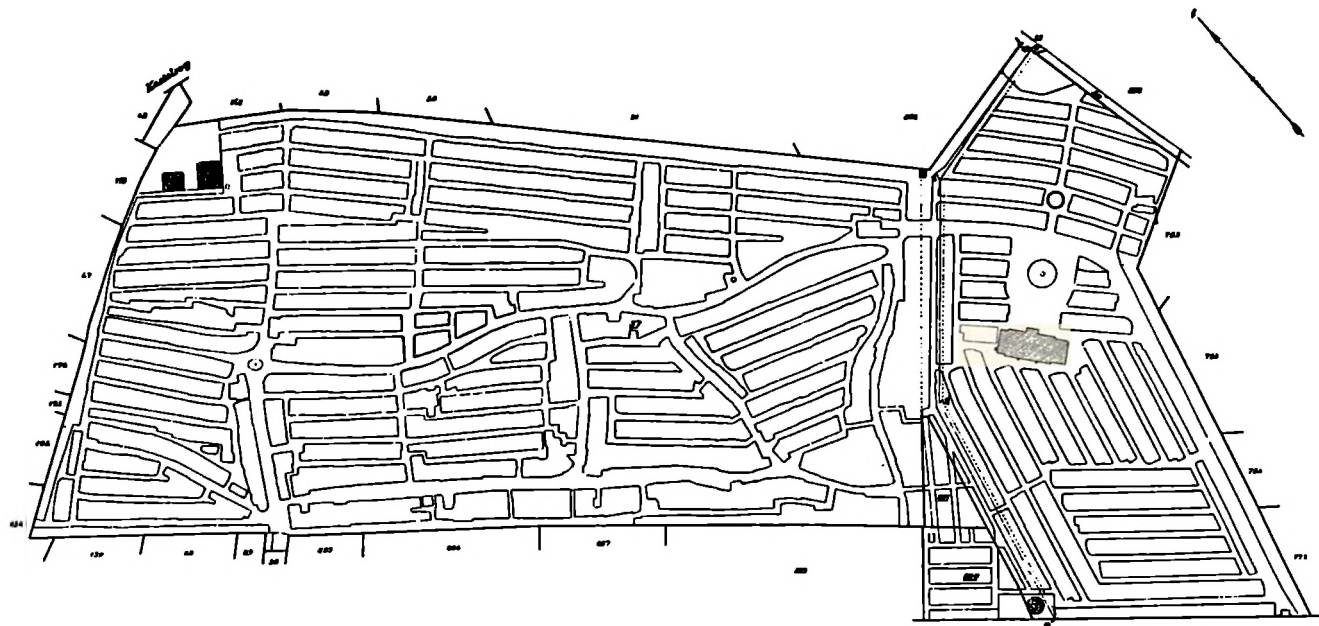
Garnisons kirkegård på Østerbro har facaderet mod Østerbrogade, p. t. med 2 indkørsler, samt facaderet mod den projekterede forlængelse af Bergensgade.

Kirkegårdens terræn er nu i tingbøgerne matrikuleret som matr. nr. 37, 48, 890 og 891 af Østervold kvarter, hvorhos der p. t. under kirkegården benyttes 3,6 m² af matr. nr. 53, et lille areal beliggende ved stien fra Bergensgade til Kastelsvej.

Matr. nr. 37 (forhen matr. nr. 128 af Udenbys Klædebo kvarter) er i tingbøgerne anført med navn »Garnisons Kirkegård«. Den ældre nordlige del heraf har et areal af 32.950 m², medens den sydlige del af dette matr. nr., som af Københavns fortification den 25. november 1852 er overladt kirken til brug til udvidelse af dens kirkegård, har et areal af 11.800 m².

Matr. nr. 48, Kastelsvej nr. 2, der ved skøde læst den 3. december 1917 af Københavns magistrat ifølge køb er tilskødet kirkeinspektionen for Den Herre Zebaoths Kirke, har ifølge målebrevet et areal af 258 kv. alen, lig ca. 102 m².

Matr. nr. 890 og 891 er ifølge overenskomst om magelæg m. v. mellem Københavns magistrat og den nævnte kirkeinspektion af 9. juni 1916, approberet af kirkeministeriet den 13. juli s. å., jfr.

Oversigtskort over Garnisons kirkegård 1952.

tillægsoverenskomst af 10. juli 1917 approberet den 22. december s. å., og tinglæst den 22. april 1918, tilskødet krigsbestyrelsen og igen med revers underskrevet af patronatet for nævnte kirke og krigsministeriet af 6. juli 1916, tinglæst den 14. april 1919, overladt kirkegården til benyttelse. Hvert af disse to matrikelnumre har et areal af henholdsvis 776,9 m² og 366,4 m².

Kirkegårdens eget areal andrager altså ialt 33.052 m², og det kirkegården af krigsministeriet overladede areal ialt 12.943,3 m².

I det følgende skal der gives en oversigt over særlige gravsteder, militærpersoner fra tiden omkring krigene i 1848 og 1864, mere kendte personligheder samt frihedskæmpere o. a., som er begravet på Garnisons kirkegård.

Særlige gravsteder:

Mindeplads over faldne i 1848—1864.

Krigergraven for faldne i 1864.

Militærpersoner fra tiden omkring krigsårene 1848—1864:

- Rye, Olaf, generalmajor, død 1849.
- Bauditz, C. G. H., generalmajor, død 1849.
- Bauditz, F. C. F., generalmajor, død 1849.
- Bechtolsheim, C. E., generalmajor, død 1857.
- Ernst, F. C., generalmajor, død 1864.
- Fensmark, O. C., generalmajor, død 1856.
- Fibiger, J. S., generalmajor, krigsministeriet, død 1861.
- Flensborg, C. J., generalmajor, krigsministeriet, død 1852.
- Gerlach, G. D., generalløjtnant, død 1865.
- Hedemann, H. C. G. F., generalløjtnant, øverstkomm. i 1848, død 1859.
- Holstein, F. C., generalløjtnant, stifter af Livjægerkorpset.
- Hegermann Lindencrone, L. H., generalløjtnant, død 1849.
- Kragh, Rs., generalløjtnant.
- Oxholm, P. L., generalløjtnant.
- de Meza, C. J., generalløjtnant, øverstkommanderende i 1864.
- du Plat, G. F., generalløjtnant, død 1841.
- Quaade, P. F., generalmajor, død 1850.
- de Renouard, L. P., generalmajor, død 1857.
- Scllegel, C. O. E., generalløjtnant, død 1864.
- Schulenburg, G. L., generalløjtnant, død 1828.
- Trepka, C. F., generalløjtnant, død 1854.
- Wildenradt, J. P., generalløjtnant, død 1845.

Wenck, C. H., general a la suite, død 1885.
 Bauditz, P. J. F., major, død 1864.
 Hveberg, M. O. B., oberst, faldt ved Ragebøl.
 Lasson, G. H., oberst, faldt ved Dybbøl.
 Schau, E. F., major, såret ved Dybbøl.
 Blom, H. J., oberst, død 1864.
 Irminger, J. H. G., oberst, død 1854.
 Tscherning, A. F., oberst, død 1874.
 Ahlefeldt-Laurvig, E. C. F., greve, kaptajn, faldt ved Dybbøl.
 Balland, C. F., kaptajn, faldt ved Dybbøl.
 Behrens, J. P., premierløjtnant, faldt ved Dybbøl.
 Brønnum, L. C., sekondløjtnant, faldt ved Dybbøl.
 Irminger, C. P., brigadecadjutant, faldt ved Dybbøl.
 Lundbye, S., kaptajn, faldt ved Dybbøl.
 Lundgreen, J. S., svensk løjtnant, såret ved Dybbøl.
 Schau, E. V., premierløjtnant, faldt ved Dybbøl.
 Gyldenfeldt, H. S., kaptajn, faldt ved Dybbøl.
 Carlsson, C. O., sekondløjtnant, faldt ved Dybbøl.
 Jensen, C. W., kaptajn, faldt ved Dybbøl.
 Larsen, H. P., sekondløjtnant, faldt ved Dybbøl.
 Voldbye, V., sekondløjtnant, faldt ved Dybbøl.
 Anker, J. C. P., premierløjtnant, skanse nr. 2.

Mere kendte personligheder:

Carstensen, kaptajn, Tivolis stifter.
 Fibiger, J. A. G., professor, dr. med., Nobelpristager.
 Dannemand, F. B., frue, 1790—1862.
 Rosenkilde, C. N., kgl. skuespiller.
 Boye, C. J., sognepræst ved Garnisonskirken, salmedigter.
 Fischer, J. F., professor, dr. med., røntgenforsker.
 Larsen, C. F., gehejmekonferensråd, højesteretsassessor.
 Waage-Petersen, etatsråd, legatstifter.
 Andersen, N. H., etatsråd, stifter af Dansk Arbejdsgiverforening.
 Blædel, N. G., dr. theol., sognepræst ved Garnisonskirken.
 Schousboe, V. C., biskop, tidligere sognepræst ved Garnisonskirken.
 Bøgh, Erik, digter.
 Krak, O., vejviserens udgiver.
 Olrik, H. G., cand. jur., kontorchef, forsker.
 Nyholm, G., etatsråd, dommer i internat. domstol i Ægypten.
 Wenck, H. L. E., viceadmiral.
 Clausen, R. B., gårdmissionær.
 Liebe, O., højesteretssagfører.
 Fich, S., højesteretssagfører.
 Jensen, G. A., højesteretsassessor.
 Quaade, G. J., geheimeråd.
 Tscherning, E. A., professor, overkirurg.
 Madsen, V. H. O., generalmajor, krigsminister.

Frihedskæmpere 1940—1945, skudt af tyskerne:

Gundelach, Ib, officersaspirant.

Dehn-Jensen, Frode, premierløjtnant.

Gottlieb-Hansen, løjtnant, politibetjent.

Eilskov-Hansen, Mogens, korrespondent.

Andersen, Jørn, radiotekniker.

Godtfredsen, V., flyverløjtnant, nedskudt 9. april 1940.

Hammer, Mogens, løjtnant i R. A. F., faldskærmsudspringer.

Mindeplader over danske officerer, der er døde i tyske koncentrationslejre og ikke ført tilbage til Danmark:

Berg, C. J. F., kaptajn.

Ploug, R., kaptajn.

Jørgensen, F. C. H., kaptajnløjtnant.

Til slut vil jeg takke oberstløjtnant Th. Thaulow, fordi jeg har måttet benytte nogle tidligere af ham foretagne undersøgelser over samme emne, ligeledes vil jeg takke kirkegårdsinspektør C. Lorenzen, fordi han så beredvilligt har stillet sig til rådighed med forskellige oplysninger.

LITTERATUR

Kilder vedrørende sognepræst Gustav Arnbergs manuskript:

- Nicolai Jonge: Københavns Beskrivelse II. 1945.
Frederik Thaarup: Garnisons Kirken og Kirken i Citadellet Frederikshavn. 1830.
Fr. Weilbach: Garnisons Kirke. 1929.
Victor Hermansen: Københavns gamle Kirker. 1932.

Kilder vedrørende pastor Børge Hellekøvs manuskript:

- Frederik Thaarup: Garnisons Kirken og Kirken i Citadellet Frederikshavn. 1830.
S. Elvius: Præstehistorie. 1884.
T. Hauch-Fausbøll: Præstehistorie I-II. 1911.
L. W. Wiberg: Præstehistorie I-III. 1869.
P. Nedergaard: Kirkelig Haandbog, 9. udg. 1955
M. C. Rehder: Reskripter, Resolutioner og Collegialbreve, den danske Krigsmagt til Lands angaaende. 1850.
Garnisonskirkenes Synsprotokol.
Protokoller m. v. for de forskellige grene af det kirkelige arbejde.
Forskellige cirkulærer (kilden ang. det pågældende sted).

Kilder vedr. afdelingsingeniør, cand. polyt. L. Møller Andersens manuskript:

- Højesteretssagfører Esbern Trolle: Kjøbenhavns Garnisons Kirkegaard, i Militært Tidsskrift 1941, p. 341 og flg.
Dr. phil. O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse, V og VI bind, 1889—92.
J. P. Trap: Kongeriget Danmark, I bind, 1929.
Festskrift i anledning af Vestre Kirkegaards 50-aars bestaaen, 1920, Begravelseskikke og Kirkegaardsforhold i København i ældre Tid.
»Før og Nu«, 1922—23, Garnisonskirkegaarden.
P. B. Grandjean: Gravskrifter fra Kjøbenhavns nedlagte Kirkegaarde indenfor de gamle Volde, VII. Garnisons Kirkegaard, i Personalhist. Tidssk. 5. R. III, 1906.
Etatsraad Frederik Thaarup: Garnisons Kirken, 1833.
Dr. V. Christensen: Hist. Meddelelser om Kjøbenhavn, 5. bind, 1915—16.
Festskrift i Anledning af Københavns Borgerrepræsentations 100-aars Jubilæum: København 1840—1940, udgivet 1941.
General S. C. Gedde's Kort, 1757.
Stabsintendant A. I. Andersen, fh. kirkeværge ved Garnisonskirken: De-tailkort over Garnisons kirkegård i København, 1952.

Udgivet af
Garnisons sogns menighedsråd
i anledning af 250 års jubilæet for kirkens
indvielse

Tegningen på omslagets forside
er en gengivelse efter L. de Thurah: »Den Danske
Vitruvius« I del, 1746. Tab. LXXXVII

På et par undtagelser nær
er samtlige billeder optaget af fotografjerne
Herdis og Herman Jacobsen

Trykt i
Spuhr's Bogtrykkeri (ved Carl Bryrup)
København